

Metsast leitud kirik

Mõtsast löütü kerik

Urvastõ kohapärimus

Metsast leitud kirik
Mõtsast löütü kerik

Urvastõ kohapärimus

Koostanud Valdo Valper

Toimetaja: Mall Hiemäe

Kujundus, joonistused: Eve Valper

Korrektuur: Mari Sarv

Kaardid: Tõnu Laos

Trükk: Trükikoda Greif

Esikaanel kasutatud foto: Urvastõ Kerikumägi. ERM Fk 139:7, B. Kangro 1913

Sarja peatoimetaja: Risto Järv. Toimetuskolleegium: Irma-Riitta Järvinen (Soome Kirjanduse Selts), Eda Kalmre (Eesti Kirjandusmuuseum), Aado Lintrop (Eesti Kirjandusmuuseum), Raimo Raag (Uppsala Ülikool), Jonathan Roper (Tartu Ülikool), Pille Runnel (Eesti Rahva Muuseum), Taive Särg (Eesti Kirjandusmuuseum), Ergo-Hart Västrik (Tartu Ülikool)

Sarja kodulehekülj: <http://www.folklore.ee/kirjastus/?sari=7>

Indekseeritud: Internationale Volkskundliche Bibliographie / International Folklore Bibliography

Raamatu valmimisele aitasid kaasa:

Eesti Kultuurkapitali rahvakultuuri sihtkapital

Eesti Kultuurkapitali Võrumaa ekspertgrupp

Haridus- ja teadusministeerium (programm Eesti keel ja kultuurimälu 2009–2013)

Kultuuriministeerium (Vana Võrumaa kultuuriprogramm 2010–2013)

Autoriõigus:

Valdo Valper, 2010, tekst

Eve Valper, 2010, kujundus

Kontakt: Valdo Valper

Eesti Rahvaluule Arhiiv

Eesti Kirjandusmuuseum

Vanemuise 42

Tartu 51003, Eesti

Tel.: +372-7377 738

e-post: valdo.valper@gmail.com

ISBN 978-9949-446-80-3

ISSN 1406-636X

sisukord

Hea lugeja! 6

Kohapärimusest 8

Rahvaluule kogumisest Urvastõ kihelkonnas 9

Tekstivalikust, tekstide toimetamisest 14

Urvastõ kihelkonna kohapärimuse tunnusjooned 16

Jõed ja ojad 16

Lätted 17

Järved ja tiigid 17

Puud ja metsad 19

Kivid 20

Mäed 21

Orud ja sood 22

Asustus, külad 23

Rahvas 24

Pühakojad 25

Ajaloolised isikud 27

Mõisad ja mõisnikud 28

Kalmistud, kalmed 30

Teed 32

Talud, kodu 33

Kasutatud allikad 34

Urvastõ kihelkonna pärimuspaigad ja kohajutud 37

I Urvastõ kiriku ja Uhtjärve ümbrus 38

II Kerikuküläst Truutale 64

III Urvastõ küla ja mõis 78

IV Kärgula 98

V Sõmmõrpalo 118

VI Liinamäe 142

VII Vaabina 160

VIII Vana-Antsla 180

IX Vahtsõ-Antsla 206

The Church Found in the Wood 228

Registrid 233

Arhiivilühendid 234

Rahvaluulekogujad 235

Kohanimoend 237

Hea lugeja!

Raamat, mida Sa käes hoiad, kõneleb ajaloolisest Urvastõ kihelkonnast läbi kohajuttude. Tutvume kihelkonna eri nurkade ja ühtlasi inimestega, kes seal on elanud, lugusid mäletanud ja jutustanud.

Kohapärimuse keskmeks on objektid maastikul – kivid, puud, allikad jne, samuti rajatised, mis on maastikule tekkinud inimtegevuse tulemusel – kirikud, mõisad, teed jms.

Tehes kümmeaasta eest Kirjandusmuuseumis esimesi töid Eesti Rahvaluule Arhiivi kohapärimuse töörühmas, sain lähedalt pealt näha kogumiku “Rõuge kihelkond. Paigad ja pärimus” valmimist. Võib-olla just juhusega, et olen osalt ka ise Rõugõ päritolu, aitas mul emotsionaalselt läheneda kohapärimusele ja rahvaluulele üldse.

Üleilmastuvas ühiskonnas kasvab huvi lokaalse vastu, pärimusmaastikke korrastatud kujul esitades on folkloristid ehk omal moel aidanud klaarida mõnegi lugeja minapilti. Olen nõus ennastki selliste lugejate hulka arvama. Ise olen sünnilt pooleldi läänlane, pooleldi võrukene, identifitseerin end rohkem viimasena. Et minu emaisa kodukihelkonna Rõugõ raamat oli juba valmis, tekkis mõte koostada sarnane kogumik ka emaema kodupaigast Urvastõst.

Urvastõ lugudest olin lapsepõlves lugenud vast paari tuntumat muistendit. Vanaema, kellega praegu oleks nii palju rääkida, lahkus siit ilmast, kui olin üsna väike. Ema, kes on küll Vahtsõ-Antsla vallas Kõlbi külas sündinud, toodi juba rinnalapsena Võru linna. Ema vahendusel olen siiski kuulnud mõned perekonnaloode, mis on üks kohapärimuse kihistusi. Tagantjäreli registreerin piirkondliku pilke mälu pildis hommikustest Töö- ja Puhkelaagri sõitudest Võhandu kolhoosi peedipõlde kõplama. Bussi Sulpi jõudes kuulsin vanemaid poisse praalivat Sulbi linnast ja Sulbi ärikaist... “Suure” Võru linna poisid pidasid ennast loomulikult millekski kõrgemaks.

Igatahes on mu otsene kontakt ema sünnikihelkonnaga olnud napp. Võib-olla tulekski käesoleva raamatu koostamist põhjendada kui teatud kompensatsiooni (sarnased mehhanismid töötavad pagulaskirjanduses). Tähtsusetu endena võib tõlgendada seda, et esimeseks vestluskaaslaseks mu esimestel folkloristlikel välitöödel (2003. a Koeru kihelkonnas) trehvas olema

Urvastõst pärit õpetajanna, kes rääkis muuhulgas ka kurjast mõisaprouast ja pargitiikide kaevamisest.

Muude tööde vahel ja kõrval hakkasin Urvastõ kohajuttudega lähemalt tegelema mõned aastad pärast kohapärimuse töörühmaga liitumist. Hea oli alustada, kuna suur hulk tööd oli juba ära tehtud. Rahvaluulet on Urvastõ kihelkonnast üles kirjutatud enam kui sada aastat. Meie uurimisgrupi põhiline töövahend, kohapärimuse andmebaas, sai raamatu koostamise käigus tublisti täiendust, sisaldades lõpuks tuhatkond Urvastõ teksti kogumisaastaist 1886–1997, varustatuna kogumisaasta kohandustikuga. Viibisin 2005., 2006. ja 2010. aastal ka ise suvisel kogumistöö, salvestatud materjalist sõelusin kohapärimuslikena välja ja litereerisin üle 300 eri pikkusega pala. Siia raamatusse valisin mitut kriteeriumi arvestades kokku 544 teksti. Valik peaks andma esindusliku pildi ühe kihelkonna juturepertuaarist ja Lõuna-Eesti kohapärimusest üldse.

Lõviosa raamatu illustratiivset materjalist pärineb viimaste aastate Urvastõ-ekspeditsioonidelt. Lisaks on kasutatud Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi (KM ERA) ning samuti Eesti Rahva Muuseumi (ERM) fotokogusid, vähem muid allikaid. Pildiallkirjades on nimetatud foto autor ja ülevõtte tegemise aasta, kui need on teada.

Kokku käsitleb “Metsast leitud kirik” rohkem kui 300 pärimusega seotud kohta. Paiganumbreid on 259 (mõni number katab mitut objekti), mis jaotuvad 9 peatüki vahel. Iga peatüki ees on vastava piirkonna kaart koos pärimuspaikade loendiga.

Raamatutekstide järjestuse kirjutas suuresti ette kohade paiknemine maastikul. Siiski kattuvad peatükkide aluseks olevad piirkonnad laias laastus endiste valdadega, välja arvatud sõjaeelne Urvastõ vald, kus pärimuspaikade ja -juttude rohkus nõudis kompositsiooni huvides selle jagamist kolmeks piirkonnaks (millest ühega liitsin kunagi eraldi olnud Koigu, Truuta ja Annõ mõisate jao ja Urvastõ kihelkonna alla jäänud Restu valla osa). Kärgula peatükiga liitsin Kanepi kihelkonna alla jääva Kärgula mõisavalla jao. Tekste pidi võib lugeja päripäeva siksakitades kihelkonnale tiiru peale teha. Kaardil tähistavad punased täpid pärimuspaiku, mille asukoht on kindlalt teada (kuigi objekt ise võib olla hävinud),

oranžid täpid umbmäärase asukohaga (nt talu täpsusega) paiku, kollased täpid umbmäärase asukohaga hävinud paiku ja hallid täpid paiku, mille kohta siinkirjutajal pole õnnestunud nende seisukorda ja kindlat asukohta teada saada. Täpseid koordinaate pole käesolevas formaadis niikuinii võimalik ega vajalikki anda. Ebatäpsuste leidmisel või soovi puhul loetut täiendada oleksin tänulik, kui minuga võetaks ühendust aadressil, mille võib leida tiitellehe pöördele.

Kohapärimus on interdistsiplinaarne valdkond – siin kohtuvad folkloor, emakeel, aja-, usu-, ühiskonna- ja kodulugu, maateadus, looduslugu ja kunstid. Seepärast loodan, et igaüks, vastavalt oma huvidele, leiab seda raamatut lugedes endale kõige sobivama vaatenurga.

Suur tänu kõigile, kes selle raamatu valmimisele kaasa aitasid. Esmajoones olen tänulik Mari-Ann Remmelile, kes mu üldse kohapärimuseni viis, koguma õpetas ja käesoleva raamatu puhul kõige enam toeks oli. Hüva nõu eest tänan Mall Hiiemäed, ingliskeelse kokkuvõtte toimetab Mara Woods. Konsultatsioonid Evar Saarega aitasid täpsustada kaardikülgi. Kogumisõpetuse eest tänan veel Risto Järve ja Mari Sarve, koostöö eest välitöödel Katrina Kinku, Helen Kästikut, Kadri Rannamäed ja Meelike Tammemäge. Urvastõ inimestest tahan eraldi tänada Mariko Fasterit, Juhan ja Vilve Kannimäed, Airi Hallik-Konnulat, Eevi, Margus ja Peep Konnulat, Elina ja Jaan Pulka, Ülle Harjut ja Jan Rahmanit, Heljo Saart, Asta Verit ja kõiki-kõiki jutustajaid.

Valdo Valper

Valdo Valper rahvaluule välitöödel. E. Tamm 2010

Kohapärimusest

Kohapärimus on viimastel aastakümnetel tekkinud katusermin suulise (ja ka kirjaliku) pärimuse sellele valdkonnale, mida on võimalik siduda mingi paigaga maastikul. Paik võib olla väiksem või suurem looduslik üksikobjekt – nt ohvrikivi või järv, inimtekkeline objekt – kirik või tee, laiem territoorium – nt mõisas kaardimänguga maha mängitud mets või mingi hinnangulise täiendiga varustatud asustusüksus – kelmiküla, vargavald. Viimaste näidete puhul pole tihti jutu keskmes niivõrd maastikuline paik, kui sellega seotud üksikisik või rühm. Lugudes puugi abi pruukimise kohta mõnes majapidamises, niisamuti perepärimuses mõisast nime saamise kohta mainitakse tihti mõnda talu. Ka arheoloogilise sisu või ajaloolise tagamaaga teated seostuvad kohtadega, samuti rahvaetümoloogilised paiganimeseletused. Igasugune paiganimi – ametlik või pilkeline – on kohapärimuse uurimisala.

Klassikalisi rahvaluuležanreid pidi laotub kohapärimus niisama laiale alale. Kõik muistendi alaliigid võivad sisaldada paigapõhist ainet. Uskumusi ja kombeid kajastav pärimus – nt anni jätmise raviallikale, risti lõikamine puusse – peegeldab tihti kas mingi üksikobjekti või laiema piirkonnaga seotud andmestikku. Pajatus on kohapärimuses oluline žanr, kuna selle sisu on erinevate käsitluste põhjal seotud kitsamas piirkonnas tegutsenud konkreetse(te) isiku(te)ga (Hiimäe 1978: 16). Nii külalaul kui seda täiendav-seletav “remark” annavad edasi esitaja paigatunnetust (vrd samas 1978: 75). Naljandi paigaseosed on pajatusega võrreldes hajasamad. Harva võib neid seoseid leida kõnekäändudest – enamasti kitsal maa-alal ja väikese grupi sees levinud ütluste teket ja tähendust selgitavast saatetekstist.

Paigasidusad on üleloomulikke kogemust vahendavad, kogemuse toimumispaika mainivad memoraadid ja lõpuks ka lihtsalt mingi kohaga seotud isiklikud mälestused, andmed õuepuudest, peremärkidest jms.

Sarnaselt külalaulule puudutavad konkreetseid kohti ja nendega seotud isikuid ajaloolistest sündmustest kõnelevad riimilised rahvalaulud (nt laulud Pühajärve sõjast). Regilauluski leidub paiganimesid, ent tuleb meeles pidada, et regilaulukeeles on oma ajaloolises kontekstis sootuks teised kommunikatsioonimehhanismid, kui tänases igapäevakeeles: kohanimi markeerib siin pigem kodus-võõrsil ruumisuhet või viitab sootuks mütolooogilisele aegruumile. Siia kogumikku kaasatud regilauluteksti Vaabina mõisast

(336¹), mis esindab laulutüüpi “Hirmus mõis”, võib võtta pigem illustratsioonina: selliseid laule on lauldud paljude mõisate kohta üle Eesti.

Kohapärimuse žanriprobleematikat käsitleb oma uurimuses põhjalikult Mari-Ann Rimmel, kes defineerib kohapärimuse mõiste järgmiselt: “Kohapärimus on koha(nime)keskne, enamasti proosatekstina esitatud folkloor, mille hulka kuuluvad (koha)muistendid ja kohtadega seotud uskumused, kombekirjeldused, ajalooline pärimus, mälestused jm” (Rimmel 2001: 21).

Kohapärimuslik materjal on (muuhulgas ka oma laia žanrikuuluvuse tõttu) läbi aegade huvitanud paljusid uurijaid. Omaette uurimisüksusena asutati 1998. a ERA kohapärimuse töörühm, mis on seotud olnud erinevate teadus- jm projektidega. Et kartoteeke, registreid ja originaalkoiteid lapates on pärimustekstideni jõudmine aeganõudev, loodi digitaalne kohapärimuse andmekogu, kuhu tänaseks on sisestatud enam kui 20000 kohapärimusteksti. Andmebaasi abil on hõlbus tekste koha- ja kogumisandmestiku põhjal süstematiseerida, teha objekti-, tüübi-, žanri- või regioonipõhiseid väljavõtteid, koostada välitöökatalooge (vt Rimmel 2004a). Praegu veel piirkonniti ebaühtlaselt kaetud andmekorpuse täiendamine uute kirjetega jätkub pidevalt. Seni sisestatud tekstide puhul on tihti vaja täiendavalt kindlaks määrata pärimustekstides kirjeldatud või mainitud paikade reaalsed asukohad. Pärimuse pika kogumisajaloo jooksul on muutunud haldusjaotus ja kohanimed nii administratiivselt kui ühtlasi pärimuskandjate teadvuses. Ka maastik on aastakümnete jooksul teisenenud, mitmed objektid hävinud. Täiendava uurimiseta (konsultatsioonid, arhiivi- ja välitööd) poleks võimalik paljude palade sidumine kindla paigaga maastikul. Lähiajal on plaanis ERA kohapärimuse andmebaasi sidumine Muinsuskaitseameti Kultuurimälestiste riikliku registriga.

Kohapärimuse töörühm teeb koostööd teiste rahvaluuleuurijatega, samuti Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti ja looduslike pühapaikade keskusega, lisaks on töörühma liikmed seotud olnud piirkonnapõhiste kohapärimuskogumike koostamisega. Ilmunud on Rõugõ, Kuusalu, Hageri, Juuru, Rapla kihelkonna ja Järvamaa kõigi kihelkondade kohajutte tutvustavad valimikud, samuti Harjumaa mõisapärimuse kogumik (vastavalt Rõuge... 2001; Kindel 2004; Metssalu 2006; Rimmel 2004b; Rimmel 2008).

1 Siin ja edaspidi viitan pala järjekorranumbrile käesoleva raamatu pärimustekstide jaos.

Rahvaluule välitööd 1957. Paremalt: Erna Tampere, laulik Minna Kokk, Otilie Niinemägi. Vasakult esimene: Herbert Tampere. ERA, Foto 2926, R. Hansen 1957

Rahvaluule kogumisest Urvastõ kihelkonnas

Jakob Hurt oli juba enne rahvaluule suurokogumist ajakirjanduses lugejaid üles kutsunud *rahva mälestusi* kirja panema. 1888. aastal, suurokogumisaktsiooni sütitanud üleskutses “Paar palvid eesti ärksamatele poegadele ja tütardele” toob ta esile kihelkonnad, kust *vana laulu*, st regilaulu seni sugugi kogutud pole ja nende hulgas on ka Urvastõ (Olevik 29.02.1888, lk 1). Ehkki dr Hurt teeb siinkohal oma kaastöölisele pisut ülekohtu (1879. a on talle Vahtsõ-Antsla vallast saadetud 11 laulu ja 4 tekemuisendit, vt Loog 1956: 8), hakkab alles rahvusliku ühisaktsiooni käivitudes Urvastõ rahvaluulematerjal korrapäraselt täienema. Kohe 1888. aastal asub usinalt “vanavara” saatma Koigust pärit gümnasist, hilisem juuraüliõpilane Gustav Seen, kes oma esimese saadetise kaaskirjas teatab, et *Koigu ja Urvaste vallas väga vähe vanavara leida on, seda enam aga Antsmõisa ja nimelt*

Vaabina vallas (H III 9, 595). 5. kogumisaruandes Hurt tänab noort kogujat ja palub *säält kihelkonnast veel midagi laiemalt üles kirjutada. Urvaste kihelkond on küll suur, aga vana vara ei ole säält senni veel korjatud. Loodame, et säälsed suguvennad tõistest mitte taba ei jää.* (Olevik, 6.06.1888, lk 1). Gustav Seen kujunes üheks Hurda nn suurokogujatest, kelle vahendusel on arhiivi talletatud 1154 lk rahvaluulelist materjali.

Jakob Hurt pidas esmalt kõige olulisemaks vanade regilaulude ülesmärkimist, nii on ka Seene kogutus ülekaalus rahvalaul, ent väheses jutupärimuses leidub ühtlasi kohapärimuslikku ainet, nt lood pastor Quandtist (H III 9, 680 (9–11)). Varaseim Urvastõ kohateade Hurda kogus on ilmselt Victor Julius Steini teade Lümätü Ukukivi kohta (H, Wiedemann 2, 138) Ferdinand Johann Wiedemanni usundi-uurimuse “Eestlaste

sisemisest ja välisest elust” (*Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten* (1876)) jaoks. Urvastõ kihelkonna kohamuistendeid saadavad Hurdale Viljandis tegutsev viljakas kirjamees Anton Suurkask, samuti peamiselt teistes kihelkondades töötanud Johann Väggi, Märt Siipsen ning Jaan ja Peeter Einer. Urvastõ materjal näib dr Hurdale siiski vähene – 65. kogumisaruandes palub ta just *Urvaste poolseid suguvendi, õige hoolega ka omas kihelkonnas koguda. Säält on veel vähe tulnud, aga palju saada.* (Olevik, 24.09.1890, lk 3) Üleskutsesest hoolimata pole kaastöö mahult võrreldav enamiku naaberkihelkondade omaga (G. Seen kogus Urvastõ kõrval ka mujal Lõuna-Eestis ja saartel). Jakob Hurda rahvaluulekogust on siinsesse valikusse kaasatud kümmekond teksti.

1910. a käivad Eesti Üliõpilaste Seltsi ülesandel Karula ja Urvastõ rahvalaule üles kirjutamas Riia Muusikakooli õpilane Mihkel Pehka ja meditsiiniüliõpilane Rudolf Tamm. Kogumispäevikus, kus Pehka kurdab regilaulu vähesust, on huvipakkuvad reisi- ja inimeste kirjeldused. Kirja on pandud ka lugu Ähijärve poolitamisest Vana-Antsla ja Karula mõisnike vahel.

Matthias Johann Eisen, Hurda kaasaegne, ilmutas kogumistöö algusest peale suuremat huvi just rahvajutu vastu. Ka saatis ta väsimatult odavaid rahvaraamatuid avaldades osa kogutust “teisele ringile”. Eiseni korrespondentide hulgas, kes panid kirja Urvastõ kohamuistendeid, võib nimetada Arnold Pallitsat, Elfriide Lauritsat, kaupmees Kähri jt. 1923. aastal esitab teoloogiaüliõpilane, hilisem Põlva kirikuõpetaja Georg (Jüri) Kimmel usuteaduskonna auhinnatööde võistlusele arhiivimaterjalil põhineva uurimuse, mis vahendab rohkesti teateid Urvastõ kabelikohtade, samuti usundiliste kommete kohta, varustatuna uurija kommentaaride ja hinnangutega (Kimmel 1923). Märkusõna “Võhandkond” all esitatud töö pälvib võistlusel esimese auhinna. Et lõigud uurimusest sisalduvad ka Eiseni rahvaluulekogus, on käesolevas raamatus viidatud viimasele allikale.

M. J. Eisenit on süüdistatud süsteemites rahvaluule kogumisel ning ülemäärases ümbersõnastamises kogutu avaldamisel. Sellegi raamatu tekstide puhul jääb mitmel puhul teadmata, kes on olnud ühe või teise teate jutustaja, mis aastal on jutt kuulnud, arhiivi antud vms. Lisaks võib, suuresti tänu Eiseni tegevusele rahvaluule toojana eestlaste lugemislauale, kahelda nii mõnegi tänapäeval kogutud muistendi või teate suust-suhu põlvnemises.

Kui võrrelda Hurda ja Eiseni kogu Urvastõ materjali

hulga poolest üleüldse, tõuseb esiplaanile esimene, mis puutub aga kihelkonna kohajuttudesse, siis ületab Eisen Hurta tunduvalt. Kolmkümmend Eiseni kogust siia raamatusse valitud teksti on kogutud vahemikus 1895–1929.

Eiseni korrespondent Elfriide Laurits talletas keeleainest ühtlasi Akadeemilisele Emakeele Seltsile (ES). Sealsest murdetekstide kogust on siinsesse raamatusse kaasatud ka hilisema kirjaniku Bernard Kangro ja keeleteadlase Hella Keema kogutud kohajutte. Mõlemad pärinevad teatavasti Urvastõ kihelkonnast.

1927. aastal läkitas Akadeemiline Ajaloo Selts (AAS) Urvastõ maile oma stipendiaadi Agaate Laursoni. Laurson talletas rahva mälestusi lähema ja kaugema ajaloo kohta, sealhulgas palju kohapärimuslikku ainet. AAS stipendiaatide aruanded, mida säilitatakse KM Kultuuriloolises Arhiivis (EKLA), erinevad vormistuse poolest muudest pärimuskogudest. Kui rahvaluule kogumisel on alati rõhutatud teadete sõnasõnalise kirjapaneku vajadust, siis AAS stipendiaatide töö on sageli liigendatud temaatiliselt sidusaks tekstiks, liidetud on ühe loo variandid, eri jutustajahäälde ümber sõnastatud autori-tekstiks. Tulemuseks on lugejasõbralik neutraalne tekst, ent kaduma on läinud iga jutustaja konkreetne kõnepruuk (murdealade materjal on tõlgitud kirjakeelde) ja võib-olla mõnedki nüansid. Sellest hoolimata on kohapärimusliku ja -ajaloolise teabe otsijale Laursoni “Ajalooline traditsioon Urvaste kihelkonnast” asendamatu allikas. Koguja on olnud põhjalik paigapealsetes arhiivides ja – mitmete teiste kihelkonnakirjeldustega võrreldes – inimestega vesteldes. Agaate Laursoni informantideks olid enamasti 1840. aastail sündinud, kes mäletasid hästi mõisa-aegset maastikku ja jutte. Siinse valiku tekstidest moodustab A. Laursoni kogutu umbes viiendiku.

1927. aastal loodi Eesti Rahvaluule Arhiiv, mille peamiseks sihtideks seati senitalletatud rahvaluule koondamine ühtsesse arhiivi, materjali süstematiseerimine, kogumistöö korraldamine (võttes seejuures enam arvesse hõredamalt esindatud kogumispiirkondi) ja rahvaluuletekstide teaduslik publitseerimine (ER 2008: 21–22). ERA töötajast tegid Urvastõs kogumistööd Herbert Tampere, Selma Kutti (Lätt), Rudolf Põldmäe ja Richard Viidebaum (Viidalepp), kellest esimene käis Urvastõs (ja naaberkihelkondades) enne sõda koguni viiel aastal. Ehkki Herbert Tampere peamine huvi oli rahvamuusika, kogus ta Urvastõ ekspeditsioonidel ka jutumaterjali.

Herbert Tampere kogumismatkal Urvastõs. ERA, Foto 530, R. Põldmäe 1936

Kohajutte panid muuhulgas kirja 1929. aastal Urvastõs rahvaluulet kogumas käinud üliõpilased Alice Kriisa, Leida Peiker ja Amanda Rätsepp. Selleaegsete ERA korrespondentide hulgas kerkis kohapärimuse saatjana esile Anna Jeret.

ERA üheks kogude täiendamise meetodiks oli ülemaaliste temaatiliste võistluskogumiste korraldamine kooliõpilastele. 1938/39. a koostöös Haridusministeeriumi Koolivalitsusega korraldatud kohamuistendite kogumise võistlusest võttis osa üle tuhande lapse, ERA rahvaluulekogu täienes 16251 pala (37 köite) võrra (Kindel 2002: 105), millest Urvastõ kohajutte on üle 200. Õpilastel oli olemas kogumiseks vajalik loomulik kontakt jutustajatega (tihti lähisugulased ja naabrid), informante tegi abivalmimaks kooli kui aktsiooni vahendava institutsiooni autoriteet. Koolikogumise mii-nuseks oli, et ehkki ERA poolt olid kogujatele trükitud juhendid ja küsitluslehed, ei andnud õpilased (või õpetajad) endale alati aru, mida neilt oodatakse. Kaugeltki kõik laekunud jutud pole kohapärimus, üksikutes saa-

detistes võib leida ilutsevat ümbersõnastamist või lausa omaloomingut (samas: 105–107). Võib oletada, et lastele jutustades muudeti mõnigi muistendilõpp õnnelikuks, välditi obskoonsevõitu teemasid jms. Ent kokkuvõttes on tulemused head, paljud lood on kirja pandud kohalikus keeles, mille kirjapanekut ju toona ei õpetatud. 1939. a võistlus on oluline selle poolest, et järgnevail aastail muutusid asustus ja maastik kohati pöördumatult.

Urvastõ kihelkonna koolidest võtsid võistlusest osa Urvastõ ja Kuldri algkoolid, ent Urvastõ kohajutte pandi kirja ka muudes kihelkondades. Siia raamatusse on valitud ligi kaheksakümmend teksti 1939. a võistluskogumisest. Enim kohajutte saatsid arhiivi Laine Kallion ja Ebba Marits Kuldri algkoolist, Ilmar Eisen Sõmmõrpalo algkoolist ja Lembit Paal Võru Eragümnaasiumist, Urvastõ algkooli 6. klass andis üle kollektiivse võistlustöö.

1939. kogumisaasta on ehk raamatus tugevalt esindatud ka seetõttu, et sellal tegi siin kogumisretke ERA stipendiaat Ello Kirss (hilisem kirjandusteadlane E. Sää-

Herbert Tampere õnnitleb Elfriede Siili auhinna puhul rahvaluule kogumise võistlusel. Esiplaanil Ellen Liiv ja Ingrid Rüütel. ERA, Foto 6025, R. Hansen 1962

rits). Kirsi kogumisretk toimus Sõmmõrpalo, Liinamäe ja Vaabina valdades, riivamisi ka Kärgulas. Ello Kirsi Urvastõ-materjalist siia raamatusse tekste valides oli lisaväärtuseks kohalik keel.

1940. a põikas Urvastõ kihelkonda naabruses kogumistööd teinud Liis Pedajas.

Nõukogude okupatsiooni ajal sai Eesti Rahvaluule Arhiivist kirjandusmuuseumi rahvaluule osakond. Uudsenä hakati korraldama nn suurekspeditsioone, kus rohkearvuline uurijategrupp viibis umbes kuu aega kestvatel välitöödel, misjuures tehti koostööd etnograafiamuuseumi, TRÜ, Keele ja Kirjanduse Instituudi, Tallinna Riikliku Konservatooriumi, Ajaloo Instituudi jmt asutustega ja koguti lisaks pärimusele keeleainest, rahvakunsti ja pillilugusid (Tamm 2002: 228).

Välitööde statistika aastaist 1946–2002 (samas: 231; 239) ning välitöömaterjalide üldsisustikud näitavad, et võrreldes muu Võrumaaga (ja naaberkihelkondadega Tartumaal) on Urvastõ ainus kihelkond ümbruskonnas, kuhu pole korraldatud ühtegi suurekspeditsiooni

ja vaid 1957. ja 1967. aastatel on põhiekspeditsioonidelt naaberkihelkonnist ka siia põigatud. Neist esimesel korral helisalvestati laule ja fotografeeriti pärimuspaiku. 1967. aastal on Lilia Briedis, Selma Läht, Regina Praakli ning Erna ja Herbert Tampere kihelkonna eri paigus kirja pannud üksjagu koha-ainelisi muistendeid ja pajatusi. Tuletagem meelde, et viimatimainitu talletas Urvastõ paigapärimust juba ERA algusaegadel – 1928. aastal. 1973. aasta ekspeditsioonil jäädvustas Kristi Salve Urvastõ koharepertuaari kihelkonna piiri taga, Karulas.

Professionaalsed kogujad on kuuldu kirja pannud kohalikus keeles, paraku hakkab see nõukogude ajal kirjakeele ees taanduma. Rahvaluule osakonna kogumistöös on kohamuistend üks kohustuslikke teemasid, ka on enamasti neutraalse kohajutuga mugav vestlust alustada (Kindel 2002: 108–109; Rimmel 2001: 11–12). Kohajuttude osakaal on siiski eelduspärasest väiksem. Ehk on põhjus selles, et Võrumaal keskenduti tolleaegses kogumistöös vanale rahvalaulule ja teistele, mujal juba hääbuma hakkavaile rahvaluuleliikidele.

Urvastõ paigapärimuse vähesevõitu talletamise neil ekspeditsioonidel korvab kohapealsete korrespondentide töö. 1955. aastal tegi kogumismatka Urvastõ mõisa, küla ja kiriku ümbruses Elfriede Siil, kes lisas saadetisse (üle 500 lk) kirjapanekuid ka varasemaist aastaist. Usundiliste paikade hulgas keskendus Siil Sastavi palule ja seal paiknenud ristimetsale, arutledes sel teemal pikemalt oma kogumispäevikus. E. Siil, kes töötas ka Emakeele Seltsi korrespondendina, on informantide jutud kirja pannud võru keeles.

Sõjajärgsel perioodil jätkus ka õpilaste kaastöö arhiivile, saadeti laekus Kuldri 7-kl koolist ja pika aja vältel Antsla Keskkoolist (juhendaja Maimu Patte).

1958. a vormistas kursusetööna pärimuskogu Kurõnurmõ ümbrusest TRÜ eesti filoloogia üliõpilane, hilisem pedagoog Arkadi Reigo, kelle töö sisaldab ka mitmeid kohajutte.

1986. a pani muistiseid inventeerides kohapärimust kirja arheoloog Heiki Valk.

1996. a viibis kihelkonna kagusektoris Tartu Ülikooli rahvaluule õppetooli ekspeditsioon, juhendajaks Marju Kõivupuu. Muuhulgas toodi kaasa Liinamäe kooli pioneerirühma poolt aastatel 1958–1960 talletatud kohapärimust. 1996. a materjalist olen valinud siia üle kolmekümne pala.

1997. aastal toimus oma ajaloolise nime tagasi saanud ERA kogumismatk Kanepisse, ent ka naabrite juures

Maimu Patte. ERA, Foto 16305, A. Korb 1997

Mall Hiimäe. ERA, DF 1744, A. Madisson 2006

Urvastõ mõisa ümbruses ja Antsla kandis töötas mitu päeva kolm-neli folkloristi. Urvastõ kohapärimust talletasid sel ekspeditsioonil kõige enam Mall Hiimäe ja Kadri Tamm.

1998. aastal loodi ERA kohapärimuse töörühm. Kohapärimuse andmebaasi on Urvastõ kohajutte originaalkõidetest või koopiatelt aastate jooksul sisestanud pms Ülle Kärner, Terje Potter, Mari-Ann Rimmel, Mihkel Samariütel, Eve Valper, Triin Vissel, Veinika Västriku ja siinkirjutaja.

Käesoleva kogumiku eeltöödel olid kogumismatkadel minu kaaslasteks Katrina Kink, Helen Kästik ja Kadri Rannamäe. 2005. a liiguti Kärgula ja Sulbi ümbruskonnas, Urvastõ külas, mõisa ja kiriku ümber, järgmisel aastal Antsla, Kuldri, Toku ja Rimmi kandis ning Keema järvede piirkonnas. Salvestatud materjalist litereeriti üle 300 pala kohapärimust, mille hulgast on siia raamatusse valitud küllaltki suur hulk – viiendik kogu valikust.

2010. a suvel olin taas välitöödel Sulbi, Sõmmõrpalo, Liinamäe ja Kurõnurmõ kandis, peaesmärgiks oli pärimuspaikade lokaliseerimine ja pildistamine. Loomulikult ei jäänud seegi kord jutud salve võtmata, kuid salvestused, samuti tehtud fotod on alles arhiveerimisel. Kogumiku fotomaterjali mitmekesistamiseks sai lahketelt jutustajatelt arhiivile kopeeritud vanu päevapilte.

Tekstivalikust, tekstide toimetamisest

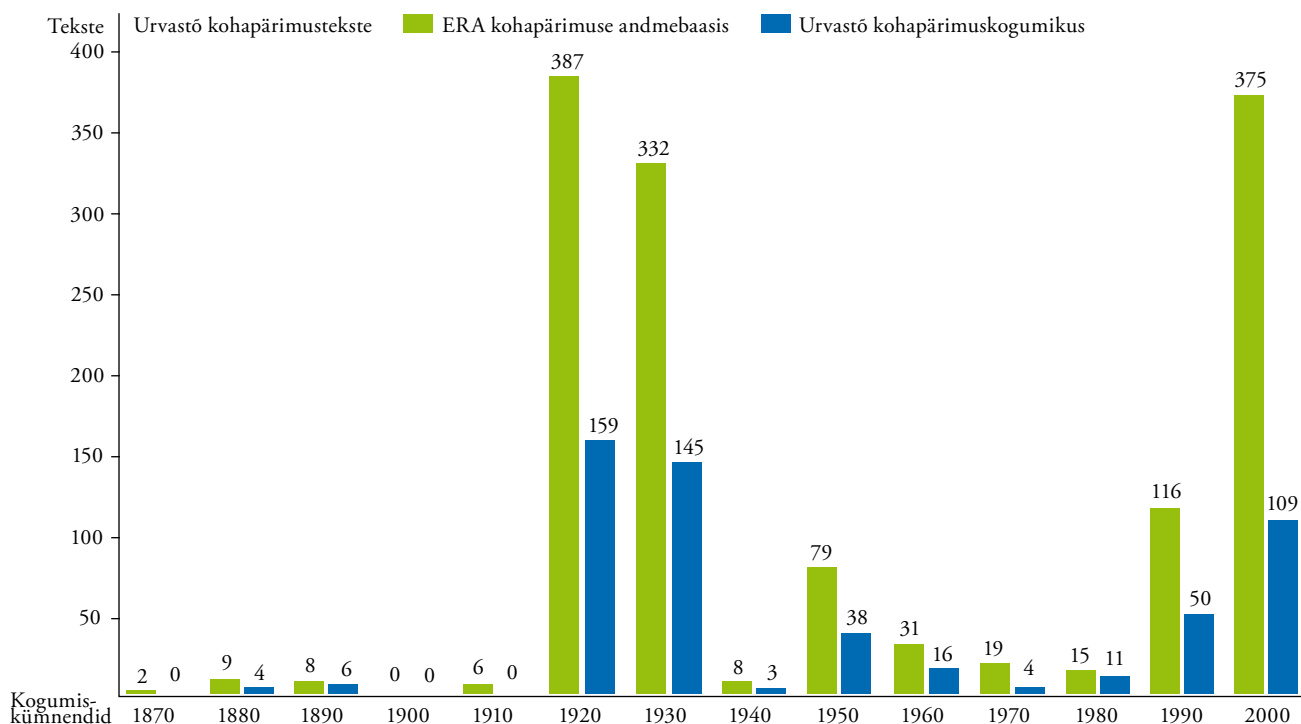
Tekstide valikul on peamiseks taotluseks tuua lugejani võimalikult tihe Urvastõ pärimuskaart, st esitada tekstid objektidest, mis kaardile kantuna kataksid kihelkonna võimalikult tihedalt ja ühtlaselt. Seetõttu on siin kõrvuti “kuulsate” objektidega, mida teatakse laialt väljaspool kihelkondagi, ka vaid ühele perele või lausa üksikisikule olulisi paiku. Et mõnes piirkonnas kippus valik hõredaks jääma, on kaasatud jutte, mis pole ehk nii ladusad või läbi fabuleeritud, kui näiteks kiriku ja mõisate ümber koonduv pärimus.

Sarnaselt muule folkloorsele materjalile kehtib ka kohapärimuse puhul üldine seaduspära, et paarist tuntumast objektist (Uhtjärv, Urvastõ kirik) on teateid väga palju, seevastu enamikku objekte kajastavad üksikud jutud. Folkloori varasemad definitsioonid rõhutavad traditsiooni olulisust. Kuigi üksikteadet ei saa alati pidada folkloorseks narratiiviks, on tal potentsiaali kasvada välja rahvajutuks – teated on nn tekkefaasis (Hiimäe 1978: 62). Samas võiks avaldamisel pööratagi rohkem tähele-

panu erandlikule, üksikule – publitseerimata materjali on palju (Remmel 1997: 76).

Prominentsemaid paigust on räägitud palju, ent on räägitud ka väga erinevaid jutte. Arhiivi statistikale lähendab siinset valikut püüd tuua lugejani üksikobjekte puudutavate motiivide mitmekesisus, st kui palad mingist objektist kannavad mitut erinevat arendust, on need ka esitatud. See põhimõte tõi aga huvitavate üksikdetailide kõrval mõistagi kaasa kordusi.

Teiseks: kui oli valida kahe samast paigast rääkiva samasüzeelise jutu vahel ja üks neist oli võrukeelne, valisin viimase. Tahtsin, et raamat ühest Võrumaa piirkonnast esitaks ikka ka selle maa üht peamist rikkust ja suurimat omapära – keelt. Rahvaluule kirjapanemisel on juba Hurda aegadest saadik nõutud kõneldu üksühest kirjapanekut. Kirjakeele osa sai siiski suur, kuna esmalt kirjeldatud “tiheduse printsiipi” järgides tuli kaasata jutte objektidest, mida on üles märgitud vaid kirjakeeles (eriti puudutab see 1927. a A. Laursoni kogu). Viimas-

Urvastõ koolilaste kaastööd ERA kogus. V. Valper 2010

tel aastakümnetel aga esineb ka võrukeelsetest jutustajate pruugis kohati kirjakeel. Võrukeelsete juttude osa käesolevas tekstikogumikus on umbes kolmandik, raamatu n-ö kakskeelsust rõhutab pealkirigi.

Selle enam kui saja aasta jooksul, mil Eestis rahvaluulet on kogutud, on muutunud nii eesti ühiskeel kui ka võru keel (samuti suhtumine Eesti lokaalsetesse keeltesse). Muuhulgas dokumenteerib iga rahvaluuletekst ka oma kirjapaneku-aegset kõne- ja kirjatartvutust. Seepärast on valitud tekste püütud lugejani tuua võimalikult muutmata kujul. Siiski on mõtteselguse huvides üksikuid pikki lauseid tükeldatud, lisatud kirjavahemärke, parandatud trükivigu – suure hulga kohapärimust on kogunud ja arhiivile vahendanud algkoolilapsed ning varasemates kogudes mõned vähesed haridusega vanainimesed, kel õigekiri ja väljendusoskus ehk päris “käpas” pole olnud. Võru keele kirjutusviisi viimase paari aasta tava kohaselt sai tekstides eemaldatud sõnalõpu kõrihääliku ja kõrge õ märkimine. Koostajapoolse omaloominguna said paladele lisatud pealkirjad, kui need originaalis puudusid.

Eriti viimase kümnekonna aasta pärimusmaterjal on arhiivi laekunud helikandjatel, suulise kõne üksüheseid mahakirjutusi tuli mõistagi toimetada, kuid tekstide redigeerimisel pole jutustajate keekekasutust muudetud. Salvestuste puhul paiknevad jutustajate nimetähed tekstilõikude algul.

Võrumaa kohanimed olen kirja pannud võrukeelse-tena. Võib olla harjumatu lugeda autoritektis läbivalt

Sõmmõrpalo *pro* Sõmerpalu või Liinamäe *pro* Liinamäe, ent veel imelikum oleks mõnel puhul kasutada kirjakeel- seid nimekujusid, nt Lümatu/Lümandu ja Ruhingu, kui kohalikud ütlevad Lümätü ja Ruhiku. Rööpnimede puhul on eelistatud Eesti põhikaardil esinevat nimekuju (vt Saar 2008: 17). Endiste mõisa-/vallakeskuste nimede kirjakeelestumise taga on ilmselt pikaaegne mitte-ema- keelne kirjutustraditsioon. Nimekujusid arhiivitektides ja tänapäeva jutustajate kõnes pole muudetud.

Kolmandaks pidasin silmas, et juttude kogumise aeg jääks võimalikult laia vahemikku. Valik katab erinevaid kogumisperioode üldjoontes representatiivselt, pisut olen vähendanud viimase 15 a materjali osakaalu perioodide arvel, mil Urvastõst on kogutud vähe kohajutte. Siiski kallutas mind 1996. ja 1997. a materjali veidi eelistama tõsiasi, et toonastest kogujatest on praeguseks paljud mu head tuttavad ja/või kolleegid. Ja loomulikult on mulle olulised mu enda kogutud ning kogetud lood ja paigad.

Loomulikult oli jutu kunstiline külg tähtis. Siinkohal ei saa ma aga kindel olla, et see, mis mulle tundus huvitav või ilusti öeldud, meeldib samavõrd lugejale. Nagu iga selle raamatu pärimus tekst on jutustaja ja koguja nägu, nii on ka käesolev raamat koostaja peegelpilt. *Egäüts tege ummamuudu, kae vai taad tühjä kartli kuurmiist, egäüts hoit väist esmuudu peon ja löikas ummamuudu kartlil kuurt päält ärh. Nii om tiä kõik. Egän talun esi taar'...* (RKM II 47, 465 (33)).

Urvastõ kihelkonna kohapärimuse tunnused

Pärimusliku aja suhtelisuse tõttu on pärimusobjektide looduslikeks ning asustusloolisteks jagamine kunstlik. Mäed ja järved on mõistagi varasema tekkega kui ehitised ja isikud, kuid ka kirik või tee võivad olla nii vanad, et langevad pärimusmaailmas kokku pigem “Jumala poolt loodud asjadega”. Jutus on kõik objektitüübid läbinud inimloomingu filtri. Väljendub see selleski, et loodusobjektid võivad käituda inimesesarnaselt (nt rändav järv). Teinekord aga saab loos domineerivaks inimlik akt (kiviga seotud usutoiming või puusse lõigatud rist).

Rühmitav käsitlusviis pole kohajuttudele ega pärimusobjektidele seesmiselt omane (ka võib olla lugu mäest ja/või kivist ühtlasi varandusejutt, usunditeade, isikujutt jne). Käesolevas peatükis aitab see sissevaadet pisut korrastatumalt esitada.

Viimastel aastatel uurimisobjektina eraldi esile kerkinud looduslik-ajaloolised pühapaigad võivad olla kõige erinevamat tüüpi objektid või kompleksmälestised (Kaasik 2007: 33–34; 40–41), seepärast pole neid korduste vältimiseks eraldi tüübina välja toodud, vaid on mõne konkreetse objekti puhul mainitud kunagist (võimalikku) pühapaika. Tähelepanu ja kaitset ei nõua mitte kitsalt pühapaigad, vaid pärimuspaigad üldse. Muistend, olgu usunditeavet vahendav või mitte, omab juba isenesest usundilist mõõdet (Metsvahi 2000: 46), ka võib pärimus olla unustanud kunagise pühapaiga religioosse tähenduse ja laenanud selle asemele muid motiive (Remmel 1997: 89). Pärimuspaikade lahterdamine tähtsaiks ja vähemtähtsaiks näib tehtuna. Valus on lugeda teadaandeid pärimusobjektide looduskaitse alt välja arvamise kohta põhjusel, et kaitstav on hävinud (hiljuti Kuldri Jakapi tamm, Miku künnapuu). On arusaadav, et pole võimalik kaitsta olematut objekti, aga siiski võiksid asjaomased ametnikud tähistada pärimuspaiga kunagise asukoha vms, mitte määrata see jäägitult unustusse.

Jõed ja ojad

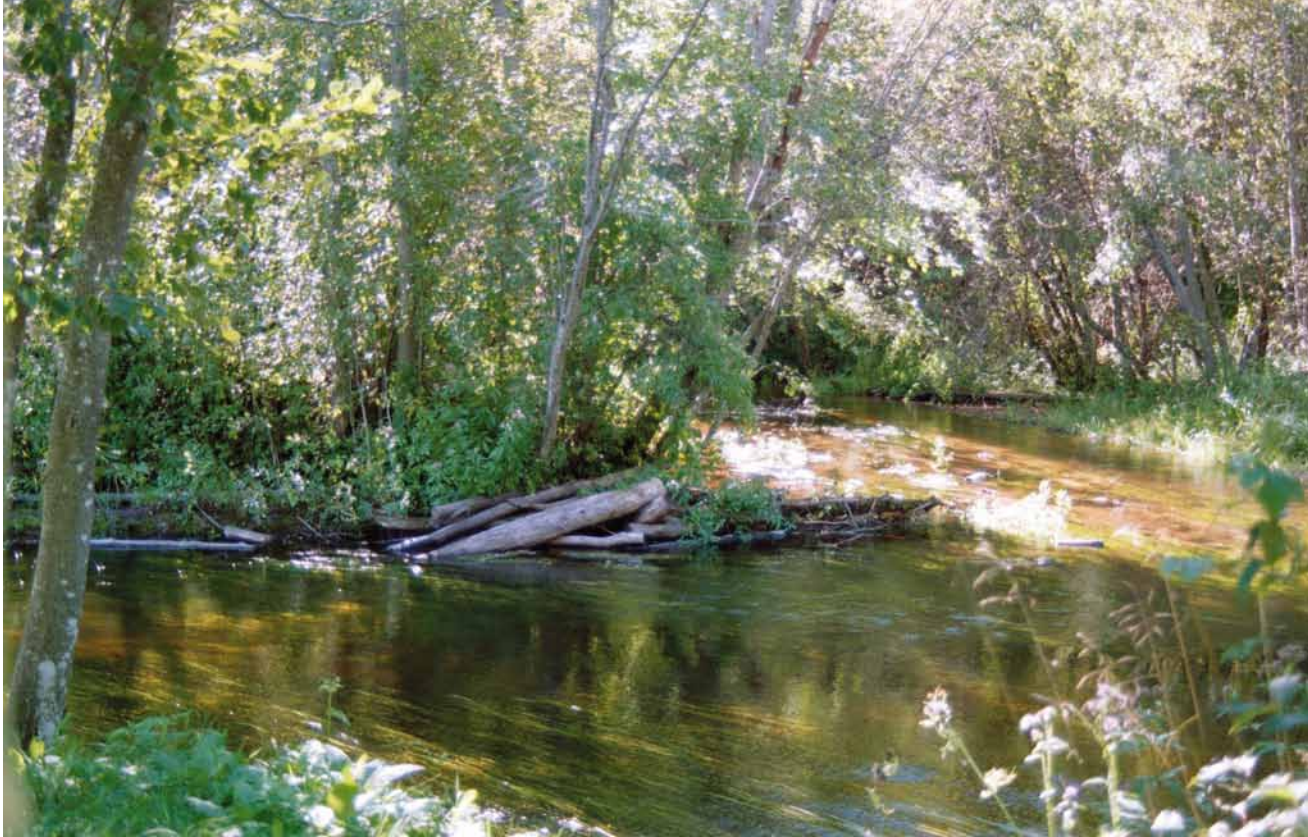
Urvastõ kihelkonna – ja terve Võrumaa – kuulsaim voolav veekogu on kahtlemata Eestimaa pikim jõgi Võhandu, ülemjooksul Pühajõgi. Urvastõ ja Kanepi kihelkondade piirijõena voolab ta Kärkulast Punaküläni. Seal keerab jõgi lõunasse ning lookleb läbi kihelkonna idajao. Enne Vagula järve jõudmist lahutab jõgi ka veel Urvastõ ja Rõugõ kihelkondi.

Pühajõe alguse aule pretendeerib samuti Tartumaalt Otepää kihelkonnast Kõlu küla Pühälättest algav oja. Sillaotsa jõe nime all läbib see jõeharu Urvastõ kihelkonna põhjatipu Vidrike järve ja Pikkjärve vahel.

Tänapäeval on jõe kunagist usundilist tähtsust markeeriv Pühajõe nimi taandumas. Arutletakse küll, et seda nimetust peaks jõgi kandma vähemalt kuni Kärkulani, Osolani või Sõmmõrpaloni (nt 211), ent põhiliselt räägitakse ikka Võhandust. Oma osa mängib siin kindlasti jõe ametlik nimetus, võib-olla ka vahepeal piirkonnas tegutsenud Võhandu kolhoos. Urvastõ kihelkonnast kogutud, jõge käsitlevaist rahvajuttudest pooled mainivad *püha*-nimetust – Pühajõgi/Pühajõgi, Püha jõgi, Pühä Võhand(u), Püha Voo jõgi – või siis lihtsalt nimetatakse jõge selle epiteediga. Rääkijad on jõe äärde paigutanud kultusepaiku – enamasti küll asukohti täpsustamata. Enim mainimist leiab hoopis Osola Kellavõrõng (Kellavõrendik, Kella haud), mis juttudes seotakse Papimäel tegutsenud kirikuga (aga ka Haamastõ küla Jüri kirikuga). Tuntud on Osola Harjuveski lõhkumise lugu, ent vaevalt oleks see rahvasuus edasi kandunud kirjalike allikate abita. Urvastõ pastori Johannes Gutsloffi poolt 1644. a ilmunud traktaat “Lühike teade ja seletus vääralt pühaks nimetatud jõest Liivimaal Võhandust” on olulise ajaloo-, rahvausundi- ning keelealase jm dokumendina teaduskirjanduses korduvalt käsitlemist leidnud (vt nt viiteid Kõiv 2006: 28). Pärimust on vahest enim mõjutanud samal allikal põhinev A. Kallase novell “Püha jõe kättemaks” (1930, eesti keeles 1931). Arhiivi jõudnust on varasem vaid 1927. a A. Laursoni poolt kirjutandu (277), võib aga oletada, et ajaloolasena oli koguja samuti tuttav arhiividokumentidega.

Ilukirjanduses on jõge pühaks nimetatud juba rahvuseeposeski: Kalevipoja mõõka karastatud seitsmes vees, neist *kuues vesi Võhandusta / Märja püha piiridelta* (Kreutzwald 2009: 88). Arvata võib, et Pühajõe rahvausundiline tähendus 20. sajandil on suulise pärimuse ja kirjatarkuse kombinatsioon. Jõe veel on igatahes arvatud olevat kõva võim – rahvaetümoloogilises üksikteates sureb Võhandu-nimeline Rootsi väeülem jõe *võõra vee* joomise tõttu (178). Isegi kirikumees on ristimisel eelistanud kaevuveele Pühajõe vett (179).

Jututüüp, kus püügikeelu saanud kalamees kalad/vähid jõest sootumaks kaotab (180), on tuntud Põhja-

Pühajõgi Pulli k all. ERA, VF 7679, K. Kink 2005

Eestiski – analoogset lugu on räägitud nt Väana ja Keila jõe kohta.

Teistest vooluveekogudest on pärimust napilt. Löödla järve otsas Patuorus voolava Pühäoja nimi võib samuti viidata kunagisele pühapaigale. Rebäste kanti jääva Verioja (ja Verisuu) nimesaamist on põhjendatud seal toimunud lahinguga, sarnase seosega lugusid kogu Eestist on ERA-s üle viiekümne, ilmne on siiski, et meie emakeele vanemaid kihistusi esindavais toponüümides tähistab *veri* punast värvust (Sutrop 1996: 664).

Pikalt kihekonna kagupiiril voolav Mustjõgi jääb metsade ja heinamaade taha ning sellest piirkonnas kirjanekuid pole.

Lätted

Lätetest on Urvastõ kihelkonnas kõige tuntumad kaks silmaallikat: Viseläs ja Uhtjärve ääres, Urvastõ linnamäe lähedal. Viimase puhul tekitab segadust läheduses paiknev, samuti muistisena tähistatud Ohvriallikas. Tervistava toimega lätteid on kihelkonnas teatud 5–6, lisaks

senimainituile Tsukõlusläte Osola lähistel ning Helsekivi ligidal paiknev allikas. Kõik silma- ja raviallikad arvatakse looduslike pühapaikade hulka (Kaasik 2007: 34). Ka Oina lätet on uuemal ajal seostatud pühakohaga, 1939. aastal kirjepandu esindab aga jututüüpi, kus ühes veekogus ujuma läinud lind ilmub nähtavale hoopis mitu versta eemal (530). Muistend on iseloomulik pigem paesele Põhja- ja Lääne-Eestile, kus esineb karstinähtusi. Siiski on mitmeid pärimusteateid ka Otepää linnamäe kaevu ja Alevijärve maa-alusest ühendusteest.

Viselä Silmälätel on juttudes tihti paariliseks lähedal “keev” Põrguläte ehk Lehiku läte.

Järved ja tiigid

Uhtjärv on Urvastõ kihelkonna tuntumaid pärimusobjekte. Järve on mainitud sadakonnas arhiivitekstis, ehkki paljudel juhtudel (nt Kuradikivi-lood) pole see kesksel kohal.

Uhtjärv on üks paljudest Eestimaa rändavaist järvedest, selle tulekust praegusele asukohale on arhiivis 18

eri teisendit. Pooltel kordadel on toodud rahvaetümo-
loogiline nimeseletus, seotult *uhtma*-verbiga. Küllaltki
tüüpiline rändavaist järvedest rääkivais muistendeis on
ka loomade (enamasti härgade) rakendamine järve ette.

14 juttu mainivad, et Uhtjärv on nõudnud ohvrit.
Mõnel juhul on kirikuõpetaja sellele lõpu teinud (see-
vastu Hүүdre järv uputavat pärast seda, kui pastor
Quandt sinna kuradi ajanud (162)). Ohvrinõudja või muu
järveolend on enamasti konkretiseeritud – linnu, Vana-
pagana või näkina, küsides ohvrit kindla vormeli abil,
nt *tund on tulnud, meest ei ole tulnud*. Usundilisi seoseid
lisavad lood, mis seletavad järve tulemist oma praegusse
paika mingi tabu (nt keelatud abielusuhte) karistusena.
Paaris variandis ennustatakse Uhtjärve lahkumist pärast
seda, kui üles leida järve õige nimi. Üks kihelkonnast
lahkunu juba ka on – ühes jutuvariandis on Vagula järv
oma praegusele kohale rännanud Ess-suust.

Nii Uhtjärves kui Löödla (Löödva) järves on muis-
tendi põhjal kirikukellad, Löödla alt viib ühelt kaldalt
teisele mõisnike salateele.

Ilmselt hilislaenuiline on motiiv, kus järve on uppu-
nud mõisnik koos tollaga – arvatavasti on siin mõjusid

populaarsest Verijärve-muistendist (vt Rõuge... 2001:
84–85). Paar korda on järve teket seletatud vihma-
vee voolamisega hiuu poolt tekitatud lohku. Ühe sellise
muistendi arhiivi läkitanud Kärjala kooliõpetaja G. Vil-
lemson kommenteerib: *Minu arvamise järele on see legend
küll uuema aja sünnitus* (ERA II 79, 627/8 (11)). Sama
võib arvata teksti kohta, kus järv on täitunud Kalevi
kaasa Linda pisaratest (RKM II 49, 139 (7)).

Küllaltki palju räägitakse (Kuradi)teest Uhtjärvel.
Seletusi on erinevaid, lisaks saab tee järgi vihma ennus-
tada. On ka arvatud, et Uhtjärv hoiab vihma ära – kui
mujal sajab, on järve ümber kuiv (67).

Uhtjärvega seotud motiivid, eriti ohvri nõudmine ja
järve ränd viivad mõttele, et vast on sedagi järve kunagi
pühaks peetud, nimelt ühe kompleksina koos läheduses
asuvate silmaallikate ja ohvrikiviga. Mõiste *püha* algne
täendus läänemeresoome keeltes võib Soome usundi-
uurija Veikko Anttose meelest olla seotud vesikondade
jagunemiskohta jääva piiriga (vt Rimmel 1997: 77–78).
Looduslikult asub järv – ehkki kihelkonna keskel – ju
piirilal. Pikne Kama oletabki, et Uhtjärve orgu pidi on
kulgenud muinasaegne piir (Kama 2008: 16). Ka voola-

Tammõ-Lauri tamme rekonstrueerimistööd. ERA, Foto 9311, R. Rimmel 1969

vad Uhtjärve veed lõpuks Emajõe ja Peipsi kaudu Narva lahte, oru teises otsas asuvast Löödlast voolab aga vesi Pühäoja kaudu Mustjõkke ja sealt juba Koiva kaudu Liivi lahte.

Ka Keema järvestikus, Tiidu Mustas tiigis ja Säre Ton-dilombis on nähtud erinevaid veelendeid, mida tasub arvesse võtta siitkandi kunagisi pühapaiku kaardistades. Urvastõ ja Vana-Antsla mõisate tiigid on aga moonakate “näputöö”.

Hea jutustaja räägib tänapäeval värvikaid lugusid ka sedavõrd uutest veekogudest kui on Antsla linna tiigid (ERA, MD 773 (33–34)).

Puud ja metsad

Eesti levinuim puu mänd on ühtlasi Urvastõ kihelkonna populaarseim muistendipuu. Üsna võrdselt on teateid Pedäjämäe männi, Sandipedäjä ja Kärgula Kerikuasõmö pedaja kohta. Kaks esmamainitud on tänaseks hävinud. Kõiki neid ühendab motiiv ennustusest, et kui (tagur-pidi) istutatud männikepp kasvama läheb, tuleb istutaja (või tema valitsus) siia veel tagasi. Istutajana esineb põhi-liselt Karl XII (või umbmäärasemalt Rootsi kuningas), aga ka lihtsalt parun. Tihti on liitunud motiiv peidetud varandusest, Sandipedäjäl on paaris teates eksitav võime. Kärgulas Kerikuasõmöks hüütud kivikalme kohta mäle-tatakse, et varem olnud seal kaks või kolm puud.

Osola Juudapedästüt mainitakse ohvripaigana, sar-naselt paljude vanade pühapaikadega on seegi koht pärimuses demoniseerunud. Männipuud on kasvanud ka kõigil Urvastõ kihelkonna vanadel kabelikohtadel.

Mändidele sekundeerivad Kuldri Jakapi ja Tammõ-Lauri tammed, samuti Urvastõ mõisa peksukuusk. Nüüdseks hävinud Jakapi tamm on puhtalt Karl XII naasmisennustusega puu, loodusrekordina rahatähele jõudnud Tammõ-Laurist rääkimiseks on põhjust andnud ka lihtsalt tema suurus ja vanus, ent on temagi istutajana mainitud Rootsi kuningat. Üksikteade nimetab puule nime andnud tulevaimu Lauritsat – võimalik, et puu on kuulunud suuremasse, Lauri ohvripaiga nime kandnud kompleksi (116). Tänapäeval jääb Tammõ-Lauri tamm mitmesuguste ekskursioonide marsruudile, lisaks on puu külastamine kaasatud pulmatseremooniade hulka.

Puud on rahvajuttude põhjal peksupostina kasutatud Urvastõ ja Liinamäe mõisates. Väljaspool mõisasüda-meid on räägitud Sõmmõrpalo Raudsepä talu männist, kuhu *vana sääduse perrä* inimesi poodud. Ühel juhul liitub siingi varandusejutt.

Mitme variandiga on arhiivis esindatud istutus- ja ennustusjutud Vana-Antsla mõisapargi tammede ning hävinud Kärnä pedaja ning Miku künnapuu kohta (viimane on ühes variandis küll pärn ja teises koguni *Mikura künnäpä suur tamm* (512)!). Pühapuuna leiab kaks korda nimetamist Haamastõ külas Jüri kiriku nurmel asunud ohvrimänd.

Mäe-Lõhtsu tamme tüvi 1960. aastail. U. Veri

Vaevalt, et kõik need tänapäeva inimesed, kes tam-mest energiat ammutavad või lihtsalt *oma puu* välja on valinud, end loodususulisteks peavad. On ju siin-sed mõisnikudki “nimepuud” istutanud (429). Puud ja metsad on kandnud eri aegade ja rahvaste religioos-set maailmakäsitust (vt Kõivupuu 2009: 13–22), kuid puud on ka miskit, mis lihtsalt paeluvad inimeste meeli ja mõtteid. Nii saavad silmapaistvad puud endale nime, nendega seotud seiku mäletatakse isegi siis, kui nad on ammu hävinud.

Nagu mitmel pool Lõuna-Eestis, nii ka Urvastõ kihelkonnas lõigatakse jäädavalt lahkunu ärasaatmisel

kirikuteel kasvavasse puusse rist. Ristimärk, millel on iidsetest aegadest olnud erinevaid maagilisi tähendusi ja mis kujunes kristluse tähtsaimaks sümboliks, omab sünkreetilises eesti rahvausundis peamiselt kaitsefunktsiooni (samas: 28–31). G. Seen on Urvastõ kihelkonnas 1889. a kirja pannud: *Kui "vanõmba" [s.o pikse-]vihma ajal kuuse ehk mõne muu puu varju lähad, siis pead puu koore sisse risti löikama. Muidu lööb välk puu sisse.* (H III 9, 610 (1)) Ka ristipuud on, mõneti eraldiseisvana, arvatud pühapaikade hulka (Kaasik 2007: 36). Aegade jooksul on kujunenud mitmed ristimetsad, Urvastõ kihelkonnas on nendeks olnud Urvastõ mõisa ja küla vaheline Sastavi palu, Vaabina ja Vahtsõ-Antsla piiril asuv Piirivarik, ristimets Rauskapalus, Sulbi ja Osola vaheline Riste mets ning ristipuud Hänikel, lisaks üksikud ristipuud taluteedel või kohtades, kus suurt metsa pole. Ehkki tänapäeval seletatakse kombetäitmist lihtsalt traditsiooniga, teab kohalik, et maagilise märgiga *ristipuud ei tohi puttu* (537). Kahjuks ei tunnista praegune "uus uljas ilm" neid traditsioonilisi arusaamu. Teedelaienduse ning raietööde käigus on hävitatud või kahjustatud kõik Urvastõ kihelkonna ristimetsad.

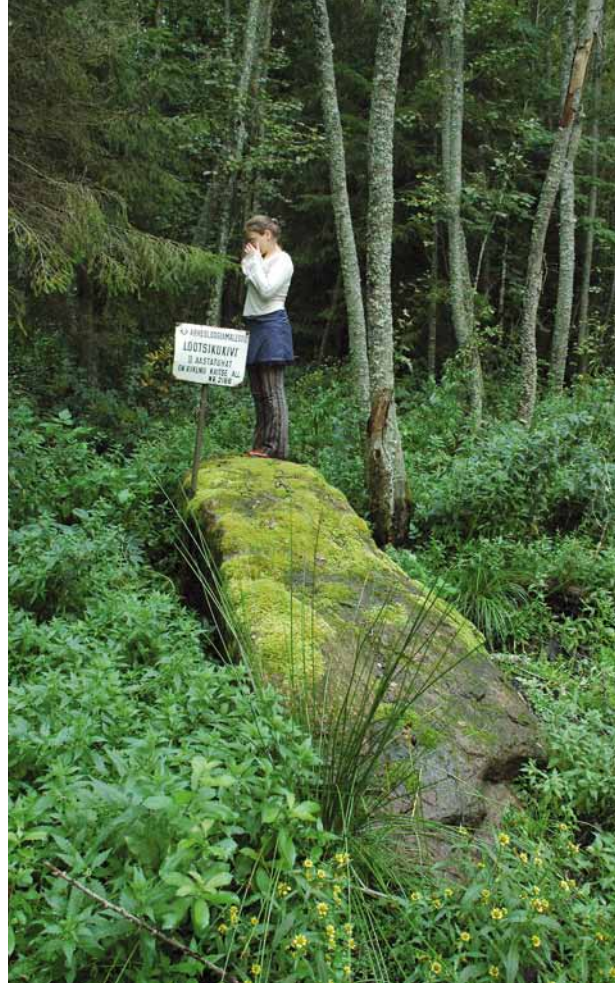
Ristimetsade hulgas tõuseb mitmelaadilise pärimuse poolest esile Sastavi palu. Siin on nähtud nägemusi, oldud hädas usside, röövlite, huntidega jms, Sastavisse käis amokki jooksmas kuri proua *Margõt* (147), tema surnuksaetud hobuse koolnuhaisu on mäletatud veel selgi sajandil (146). Sastavi mäega seotud pärimuse ja sealsete ristipuude üle on pikemalt arutlenud Elfriede Siil (RKM II 47, 267–418).

Metsade kohta on kõneldud nimeseletuslikke lugusid, Piirivariku puhul teatakse ühtlasi mõisnike kihlveost, mille tagajärjel olla piire nihutatud. Uuem, kuigi nüüd juba minevikuline on jutt Piirivarikus kokku jooksnud kolme kolhoosi piiridest (536).

Eksitud ja nägemusi nähtud on siin ja seal üle terve kihelkonna. Paljud jutud on lisaväärtusena säilitanud üldisest käibest kadunud paiganimed.

Kivid

Arhiivitektside hulga poolest tõusevad esile lood Urvastõ kiriku pihta sihitud Kuradikivist (ka Vanapagana, Kalevipoja kivi) Uhtjärve ääres, samuti Keema metsade Loodsikukivist. Mõlemast teatakse laialt rääkida tänapäevalgi. Suuruse poolest imponeerivad Vanakuradi kápajäljega Kuradikivi on paljud jutustajad ise vaatamas käinud. Huvitav on varieerumine kohtade osas,

Loodsikukivi. ERA, DF 4161, V. Valper 2006

kust kivi kiriku poole sihti: enim on nimetatud Riia ja Vahtsõ-Antsla mõisat. Ent viskamiskohtade hulgas on ka Uhtjärve põhjakallas, Piirivarik, Otepää kiriku torn ja Väike Munamägi, Võrtsjärve ja Valga kant, samuti täpsustamata asukoht *kaugel üle Eesti piiri*. Taolised kohamääratlused lubavad mingil määral kaardistada jutustajate geograafiateadmisi.

Vanakuradi paadist kiviks muutunud Loodsikukiviga on seotud lood selle alla jäänud kuldmolade otsimisest. Hoiatus Loodsikukivi puutumise või lõhkumise eest (samuti seotus kuradiga) on funktsioonilt lähedane pärimusega pühapaikade puutumatuses ja karistuses, mis ohvrikoha hävitajat tabab. Vanad arhiivitektid, mis nimetavad hävinud või säilinud pühakohti Urvastõ kihelkonnas, Loodsikukivi siiski kordagi ei maini. Praegu kaitse all olevaist ohvrikividest on enim teateid

hoopis Urvastõ linnamäe jalamil paikneva, ka Iiekiviks² nimetatud rahnu kohta, kummatigi pole nende hulgas ühtegi, mis seoks kivi ohverdamise või muu usurituaaliga – enamasti olla ta hoopis hiiglase visatud. Lisaks räägib pärimus varandusest ning selle äraviimisest võõraste poolt. Vaid uuemal ajal räägitud jutt poisikeste julguseproovist (69) seob kivi mingi kombega. Koos Sälgüsmäega on Loodsikukivi ja Uhtjärve-äärne ohvrikivi neiks objektideks, mis on kihelkonnas enim kõneainet andnud peidetud varanduste asukohana. Seejuures peab märkima, et ohvrikivide seosed varandusejuttudega on pigem erandlikud (Kalda 2002: 207–208; 210).

Käesolevas raamatus on puude kõrval just kivide osas raskusi nende paigutamise kaardile – paljud on hävinud, maastik muutunud ja omaaegsed asukoha-

2 Siingi raamatus harva ette tulev *hiie*- sõna pole Lõuna-Eestile omane, vaid on jõudnud kohalikku keelepruuki kirjakultuuri tulemusel (Rommel, 1998: 8–9; 11). Kõiki hiit nimetavaid Võrumaa rahvaluuletekste siiski pseudofolklooriks pidada pole õige – tegemist on lihtsalt kodunenud laensõnaga. Sõna mõisteväli võib olla laienenud isegi muudele muististele: Truuta Saamuli kalmetki on arvatud hiiekohaks (109).

kirjeldusedki on üsna umbmäärased. Tavaliselt pole pärimusobjektide leidmisel kohapärimuse tööühmal loota kellelegi peale enda ja pärimusekandjate, ent kaks hiljuti taasleititud märkidega kivi on huvi pakkunud teistelegi uurijatele: üks neist, Vanapagana kivi, asub Antsla lähistel Pukal (vt Ernits 2002: 221–223), teine Toku Kõrdsimäe kõrval, Urvastõ ja Sangastõ kihelkondade piiril. Viimast ongi arvatud kunagiseks Sangastõ mõisa piirikiviks (vt UL 2008), varandusest on jutustatud seoses mõlemaga.

Kerikukülä ja Koigu piiril asuva Valgõhobõsõkivi/Kuningakivi kohta teatakse ühes ja samas külas kahte täiesti erinevat nimeseletuslugu.

Mitmel korral on mainitud ka kivi, mis pandud kurja Urvastõ mõisaproua hauale, et too kodukäijaks ei hakkaks.

Mäed

Urvastõ kihelkonna pärimuslikest mägedest tõuseb enam kui 20 muistendivariandiga esile Sälgüsmägi. Praeguseks pooleldi pinnaseks veetud mäel on asunud ohvrikivi, hiljem peoplats. Mäge ennast on peetud

Sälgüsmäel. ERA, DF 4128, K. Rannamäe 2006

lähedalt Korvissuust korvidega veetud sõjarajatiseks või varandust peitvaks muistseks linnamäeks, kuhu on mitusada inimest elusalt maetud. Nüüdispärimus teab sinna maetud metsavennast ning mäel veel hiljuti kasvanud *süütuse võtmise kase*. 6.–7. sajandil kasutusel olnud Urvastõ linnamäest (ka Järveküla linnamägi, vt Tõnison 2008: 321–322) on kümmekond juttu, ent enamasti orientiirina, nt samasse, Leevämõheorgu peidetud aarde asukoha juhatamiseks. Arvukast Sastavi mäega seotud pärimusest oli juttu alapeatükis “Puud ja metsad”.

Palju on räägitud kirikuasemest, kalmistust ja õpetaja elukohast Osola Kiriku-/Kellämäel ja Papimäel, varandusejutud seostuvad Liiva Kullamäe (uuema nimega: Pedäjämägi), Kaagu Kullamäe ning Toku Kõrdsimäega. Ohtralt on üksikteateliisi nimeseletusi eri mägede kohta.

Orud ja sood

Orud ja lohud negatiivsete pinnavormidena seostuvad ootuspäraselt vaimumaailmaga, teispoole ja ohtlikuga. Nii on Sõmmõrpalo Vanakoalohus nähtud surma ennustavat punast koerakest, Sälgušmäe orgudes oigavad sinna

elusalt maetute luud, Sulbi Hirnuorus kummitab kurja kupja vaim jne. Ent näiteks kiriku lähedasel ULknaorul on paralleelnimeks Armuorg, tähistamaks leerilaste kohtamispaika.

Sarnaselt metsadele ja orgudele on inimasustusest eemal asuvad sood sobivaks kohaks eksimisele ja nägemustele. Kihelkonna lõunaosas asuvaid Keretü ja Kungjärve soid on teatud muistsete sõdade aegsete pelgupaikadena, viimasest olevat läbi rajatud pakkudest tee.

Võrumaa kohapärimusele omaselt annavad lood Urvastõ kihelkonna maastikust ülevaate siinsest vahelduvast reljeefist. Mitmedki mäed on (olnud) märkimisväärsed neilt avaneva vaate tõttu, veekogud on ohtlikult sügavad ja allikaterohked, soode eraldatus annab võimaluse neist sõja ajal varju otsida. Järvede teket on seletatud nende rändamisega, suuri kive on kohale toimetanud mütolooilised hiiglased. Vaid üksikuis kohtades (mõisapargid, teed) on maastiku kujundamisel mängus olnud inimkäsi. Aegade muutudes võivad detailid pärimuses nihkuda, tüüpiline on räägitava paigutamine minevikuvormi, ka ei rahuldu mõtlev inimene oma eelkäijate antud seletustega ning otsib uut. Siingi raamatus on näi-

Ess-suu. T. Trapido 2006

Eesti tõugu lehm Kraavi laadal. ERM Fk 139:12c, B. Kangro 1913

telugusid jõuka talu raudväravatest, mille kriiksumist kuuldi verstade taha. Tänapäeva inimene interpreteerib juttu maastiku eripäraga: helid levisid paremini kunagisel avatud kui praegusel võssakasvanud maastikul, ka on nüüdne foon võrratult lärmakam (438). Et viidatud mõttekäik pole üksik ja otsitud, näitab kirjandus- ja rahvaluuleteadlase Rudolf Põldmäe elamuslik kirjapanek samast paikkonnast 1936. aasta kogumispäevikus: *Urvaste ja Karula piirimaadel asuvad teatavasti üsna laialdased metsaalad. l...! Maapind on vahelduvalt mägine ja soine, samuti rikas jõekeste ja idülliliste veskijärvede poolest. See kõik loob nagu erilised eeldused karjaste ja öitsiliste romantika arenemisele. Veendusime ise selles täiel määral. Hulkusime udusel sügishommikul laialt ringi üksikuis metsataludes ja l...! kuulsime kogu ümbruskonna metsadest sääraseid röömsaid karjaste huikeid, mida polnud varem veel kuulnud. Maastiku vahelduvuse tõttu näib igal karjasepisil olevat iseseisev tegevuspaik **oma** mäeküngaste ja jõekallastega. Sealt otsitakse häälega kontakti üle metsatukkade ja mäeseljandikkude naabri karjastega, kusjuures*

hää! kajab mitmekordselt ja jõuliselt läbi kogu ümbruse. See paneb teised karjased vastu hüüdma ja lõpuks lausa kisub toredatele õlletamistele või sikusarve luikamistele. Pole ime, kui nende eelduste juures sealses ümbruses ongi erilisel arenenud karjaste laulud ja sikusarve puhumine! (ERA II 128, 471–474) Eks nõnda, oma aja teadmiste ja töökspidamise kohaselt ning vastavalt oma meelelaadile, tõlgendab iga inimene – iga pärimusekandja – teda ümbritsevat maailma.

Asustus, külad

Laialt räägitav jutt Urvastõ kiriku metsast leidmisest nimetab tihti, et pärast katku või sõda oli maa inimtühhi. Jututüüp, kus laias piirkonnas Liivi sõja või Põhjasõja järel vaid paar-kolm inimest elasid, on üsna hiljuti üles kirjutatud ka siitkandist: *Ainuke inimene oli siis seal Lümatül, Urvaste mõisast siia poole, teine oli olnd siin Kraavi kandis ja kolmas Linnamäel. See oli ikka väga suur rööm olnud, kui teise inimese jalajälj avastatakse.*

(EFA II 21, 389/90 (8; 9)). Asustusest räägib ka eelpool viidatud muistend kilomeetrite kaugusele kuuldavaist taluväravaist. Hilisemat, juba tajutavat minevikku peegeldavad jutud mõisaorjade vahetamisest koera, hobuse või isegi puupaku vastu. Omaaegselt olustikust ja asustustihedusest annavad tõepärase pildi rahvarohkete külapidude kirjeldused nostalgilise rõhutusega, et just noori oli palju. Nii talude kõrvalhooneisse kui ka loodusesse rajatud peopaiku mäletatakse laialt tänini, kuigi suurem osa viimastest on nukralt võssa kasvanud. Külaelul kunagisest intensiivsusest annavad tunnistust mälestused Sulbi *liinast* (183; 184) ühes selle kunagise “linnaepea” ja hümniga.

Pilti asustuse muutumisest aitavad maalida peamiselt 1927. a A. Laursoni talletatud teated talude või tervete külade lammutamisest ning elanike ümberasustamisest mõisa poolt. Mõisamaastiku varasemat kujunemist mäletab rahvajutt vaid üksikute teadetena või on arhiivi vahendatud dokumentidel põhinevat teavet, nt Põhja-sõja-eelse Piilpalu (Pillepal) mõisa kohta praeguse Pulli küla maadel. Kärgula nime tulenemist külas kunagi paiknenud kirikust teatakse ilmselt samuti “teisele ringile” läinud pärimuse põhjal.

Iseseisvusajal kujunesid mõisalt võõrandatud maadel välja endised moonaka- ja popsikülad koos oma rahvalike naljanimetustega: Jeruusalemm ja Petlemm Osola ümbruses, Lutiku ehk Lutikaliin Urvastõ mõisa–Liinamäe tee ääres; Piidsaküläsid on kihelkonnas koguni kaks. Sellistel pilkelistel – nagu ka Antsla kunagiste kõrtside ja praeguste tiikide – nimedel on omadus jääda ajutiseks ja nende kaardilekandmine sõltub tihti juhuselt. Mõnda neist nimedest ei saa kõva häälega väljagi öelda ja teinekord on raske otsustada, kas panna kõik need Kirbu-, Karbi- ja Nähkäküläd kirja suure või väikse algustähega. Aga ka “päris” nimed on kunagi välja öeldud või kirja pandud esmakordselt. Rahvalik nimeloomu väärrib säilitamist kas või seal avalduva huumori tõttu.

Rahvas

Siinset rahvast on 19. sajandi lõpul kirjeldatud järgmiselt: *Urvaste kihelkond on loodusest juba kaheks jautatud: Rohkem kui kolm versta pikk ja mõnes paigas paljalt paar-kümend sammu lai “Uhtjärvi”, kelle põhja poolisel kaldal Urvaste kirik seisab, on see lahutaja. l...l Suuremad vaenu, kui praegu ka veel mõlemate kihelkonna poolte vahel on, on raske mõelda. Kus nooremad kokku tulevad, sääl on kakkelus käes. Nimelt leeri laste vahel on vaen suur, nad*

tülitsevad alati. Põhja poolsete valdade rahvast kutsutakse üleüldise nimega “mustakõisis”, sellepärast et nendel vanast kõik riided mustad olivad, lõuna poolseid kutsutakse jälle riiete pärast “ahakõisis”. Nüüd kannetakse aga mõlemal pool tihti mustjas halli riideid l...l, nõnda et nüüd need nimed “ahakõnõ, mustakõnõ” oma esimest tähendust kaotanud on. Nüüd ei ole nad muud kui söimunimed.

*Mustakesed on ahakestele hariduse poolt ka natukene ette jõudnud, nenda et nad nüüd pool kahjatsemisega nendest räägivad ja ennast enamaks peavad, mis neid kahte poolt veel enam lahutab. Et mustakesed tõeste usinamad töötægijad on kui ahakesed, sellepärast pole mitte imeks pandav, et kord ahakene öde vennale nõu annab mustakesest naaseks võtta. – Ja et ühes Koigu vallast saadud laulus seisab: “avvustelle ahka särki”, sellest võib kindlast arvata, et see laul Antsmõisast päri on. (H III 9, 767/9 (19)) Kirjelduse andja Gustav Seen on ise kihelkonna põhjapoolsest osast, omaaegselt Koigu vallast. Olgu siis õigluse huvides ära toodud ka Koigu rahva söimunimi *uasao süüjä* (ERA II 271, 338/9 (25)).*

Piirkondlikke pilkenimesid uurinud Taavi Pae ja Mari-Ann Rimmel nendivad F. J. Wiedemanni jt töödele tuginedes, et enim etnonüüme ongi kirja pandud Urvastõ rahva kohta: *Enamikku Urvaste kihelkonna mõisate asukate kohta toob F. J. Wiedemann hüüdnime (Koigust oa-sao sööjä, Kärgulast kärbläne, Uue-Antslast kirivä hata poig, Vaabinast vaablane, Vana-Antslast hata hata poig) (Pae, Rimmel 2006: 186). Autorid leiavad, et pilkenimetused võivad kajastada väga vanu hõimu- ja naabrussuhteid; niisiis oma ja võõra vastandamist, kus naabri tõgamisega meie-tunnet kinnitatakse, ei tasu alati võõristada (samas).*

Nagu näha, toetuvad pilkenimetused keeleloomingu tihti pigem kõlale. Nii võib Vaabina valla rahva vargaiks söimamist algriimi tõttu arvata poeetika valdkonda – kirja on pandud ka lausa laulusalmiks arendatud endapilge (335). Võib ju oletada, et naabervaldades oldi pisut paremal järjel ning taolistes ütlemites avaldus teatud klassiviha Vaabina popsirahva vastu. Kummatigi olen samasisulisi lausumisi kuulnud tänapäevalgi, kui Vaabina valdagi enam ammu pole ning suhtumine kajastub ka ajaloolises taustas: *Karl Rehkli, 1885–1886 Vaabina vallavanemana suhtunud väga järsult varastega, keda vallas olnud nii palju, et häbi olnud juba nimetada, et ise Vaabinast pärit. (EKLA, f 199, m 30, l 353)*

Ehkki üldiselt eelistatakse minevikulises näha vaid head poolt ja toonitatakse, et vanasti oli inimestevaheline läbisaamine hea, on siiski Kärgula naise halvustavalt

lobisejais peetud (EFA II 20, 404 (35)), ka mäletatakse lööminguid eri valdade meeste vahel. Ilmekalt kajastavad näiteks Urvastõ ja Koigu rahva tüli Siiriuse seltsimaja ehitamise asjus vanad ajalehed³.

Pühakojad

Muinasajal on kihelkond olnud ilmselt lähedasi hõimusid ühendav territoorium. Eesti rahvusteadustes kasutusel olev kihelkondlik jaotus põhineb 19. sajandi seisul, mil iga kihelkond oli ühe konkreetse kiriku “teeninduspiirkond”. Nõnda on kasutusel mõiste *kirikukihelkond*. Tänapäevalgi, kui suuresti linnastunud eestlaste kihelkonna-teadlikkus on ununemas, on ajaloolist kohaidentiteeti lihtne tuletada esivanemate kodukiriku ja kalmistu põhjal.

Kirik on eri aegadel olnud rahva vaimumaailmas rohkem või vähem oluline. Lisaks kohale, kus inimesel on võimalik üleneda jumalaga suheldes, on ta tähtis ka lihtsalt kohtumispaigana. Kui muidu eri valdade-mõisate rahvas naljalt kokku puutuda ei pruukinud, siis kirik kui sotsiaalne koondumispunkt kinnitas inimeste piirkondlikku kuuluvust. Piibli kolmanda käsu tõttu oli pühapäeval ja kirikul – lisaks kuulumisele religioosesse sfääri – kindlasti ka meelelahutuslik ja seltskondlik mõõde. Pealegi eristusid pühakojad ümbritsevast arhitektuuriliselt.

Nõnda on kirikud iga kihelkonna kohapärimuses üheks keskmeks jutuobjektiks. Urvastõ kirikut on Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudes mainitud tugevalt üle saja korra ja lugu selle metsast leidmisest oma enam kui 30 arhiivivariandiga on enimräägitud Urvastõ kohajutumotiiv (õigupoolest võib kes tahes minna paari-päevastele välitöödele ja seda näitajat veelgi kasvatada). Rahvaetümoloogilise nimeseletusena on kiriku leidmise päevana enamasti nimetatud urbepäeva (palmipuude-püha – kirikukalendris pühapäev enne lihavõtteid (Hiimäe 2006: 214)). Loo populaarsuse üks põhjusi võib olla, et kirik on selle levikule kaasa aidanud: omal ajal on lugu rääkinud ka pikaaegne Urvastõ kirikuõpetaja Robert Kannukene.

³ Internetikülj “Urvaste endised ajad” aadressil <http://minevikuurvaste.blogspot.com> avaldab väljavõtteid vanadest kohalikest väljaannetest, harvem ka suurtest lehtedest. See Urvastõ kirjaniku ja kultuuritegelase Margus Konnula (Contra) veebipäeviku vormis toimetatav, regulaarselt mingi piirkonna lähiminevikku esitav lehekülj on mulle teadaolevalt Eestis ainulaadne.

Johannes Gutsloffi mälestustahvel Urvaste kirikus, autor Lembit Paluteder. ERA, Foto 10949, B. Pettai 1973

Urvastõ kirik pole Eestis ainuke, mis juttude järgi metsast leitud. Sama on räägitud ka näiteks Anna, Karuse, Koeru, Nõo, Suure-Jaani kiriku kohta. Samuti laialt esinevad motiivid, kus jumalakoja koha näitab loom (või lind) või kus kirik jääb püsima alles pärast võtmehoidja seinamüürimist, on paari variandiga tuntud ka Urvastõs. Iselaadne on arendus, kus leitud väike kirik õõ jooksul suuremaks kasvab (5). Lõuna-Eesti omapära on kukk kirikutornis, lisaks võib ta esineda tegelasena kirikumuistendis (12).

Paarkümmend teisendit on lool kirikukellast Uhtjärve põhjas. Enamasti on seda seotud venelaste röövkäiguga, kusjuures teine kell olevat Pihkvas vm siiani alles. Mõnes jutus on rahvas kella röövlite kartuses ise järve peitnud, paaris loos aga kuradid selle sinna veeretanud.

Tihti rõhutatakse, et Urvastõ kiriku kellal on ilus kõla, on öeldud aga ka, et kella hääl rikub viljasaagi (56; 60).

Suhteliselt uutest Kraavi (ehitatud 1895) ja omaaegsete Sõmmõrpalo valla saksa asunike Heimtali kirikust (1936, vt Rosenberg 2008: 250) räägitu on olmeline, kirikute noor iga pole lasknud neid siduda traditsiooni-

lise rahvajutuga. 1994.–2010. a küll Urvastõ abikirikuna töötnud, ent omal ajal õigeusklikele ehitatud Kraavi kirik on teistsuguste usukommete tõttu loomulikult jutuainet andnud. Naljand purjus preestrist, kes ristitava lapse vette pillab (475), on jututuübina üldlevinud.

Jutud hävinud pühakodadest seostuvad pärimuses keskaegsete külakalmistutega. Rahvajutt keskendub enamasti luu- või esemeleidudele, kirikupärimus on fragmentaarne. Vaid Andsojal asunud kiriku lähedusse ei aseta rahvajutt matusepaika, küll aga oli seal pühapuu. Kirjalike allikate põhjal võib mõnegi kunagise maakabeli olemasolu tõestada, ent ka andmete puudumisel pole võimatu, et reformatsiooni eel on külakalmistul või selle lähedal paiknenud väike kirik või kabel, või ka lihtsalt pühakuju (Valk 2001: 24). Teated hävinud kirikuist on läbisegi kalme- ja pühapaigapärimusega, mõnikord ka varandusejuttudega. Arvatakse, et katoliku kabeleid rajati sihipäraselt vanadele pühakohtadele (Vahtre 1992: 31; Kaasik 2007: 41). Enim on teateid Osola Papi- või Kirikumäel asunud kiriku kohta, enamasti seoses Kellä-võrõnguga. Liinamäe Hargi ja Halli kirikukohad on arhiivitekstides mõnikord teineteisest raskesti eristatavad (vrd 322, 329 ja 330). Vahetevahel kajab pärimusest

läbi, kellele kirik või kabel oli pühendatud – Haamas-tõl asus Püha Jüri kabel või kirik, Kärgulas Issanda Ihu kabel, Liinamäe mõisa lähedal Uuri kirik, Rimmil Looja kirik ja samas külas veel Püha Johannese kabel. Ka Kärgula küla ise olla nime saanud kiriku järgi. Kirikust on üksikteate tasandil räägitud veel Hanni järve lähedal Ruusamäel ja Soepalus.

Siinse põlisrahva omausk püsis (teatud ajast paralleelselt ristiusuga) täies elujõus vähemalt 18. aastasajani, ent juttude põhjal võib oletada, et vanast järgiproovitud usust ei loobunud kergekäeliselt ja lõplikult veel vähemalt järgmiselgi sajandil. Tõmmata selget piiri “autentse rahvausu” (mis on niikuinii uurijatepoolne konstruktsioon) ja ristiusu vahel oleks ekslik. Arvatavasti võeti järk-järgult vastu jooni uuest usust, säilitades ka vanu. Märkimisväärsem usuline pööre toimuski alles vennastekoguduste-liikumise käigus 18. sajandi I poolel. Sest ajast on meieni jõudnud mitmeid teateid vanade pühapaikade hävitamise kohta. Urvastõ kihelkonnas on arvatud (katoliiklusega segunenud) loodususku kauem vastu pidanud olevat kui mujal (Põldmäe 1936: 254–255) – või ainult näib see nõnda, kuna siin tegutsesid reformatsioonivalusid põhjalikult dokumenteerinud väljapaistvad pastorid

Kraavi kirik. ERM Fk 565:9, P. I. Küla 1909

J. Gutsclaff ja J. C. Quandt. Veel 20. sajandi jutustajate vaateveerult on ebausuks peetud kõike luteri usust erinevat – nii on Lümätü Ukukivi nimetatud ka *katoliku usu kiviks* (321), loos Haamastõ püha Jüri kirikust on *katoliku- ja paganausu poolehoidjad* selgelt võrdsustatud (191) ning Rimmi küla Ivaski talu maal on teatud asuvat nii püha pedajat kui Ristija Johannese kabelit (452).

Kloostreid on teatud olevat Soepalus, Osola Papimäel ja Muugasilla lähedal, samuti Liinamäe mõisas.

Ajaloolised isikud

Pastor Quandt on Urvastõ juttudes mõisaproua *Margõta* kõrval enimmnimetatud ajaloolisi isikuid (mõisajuttudest eraldi allpool). Ajaliselt langes Johann Christian Quandti (juttudes ka *Kvant*, *Vant*, *Vont*, *Vantpraost*, *Uvant*, *Guvant* jm) tegevus kokku vennastekoguduste liikumise algusega 18. sajandil, mil ristiusk võib-olla esimest korda tõeliselt eesti rahva südamesse jõudis. Igatahes ei saa sel puhul enam rääkida mingist “tule ja mõõgaga” ristimisest. Pöördumine oli aja- ja kultuurilooline paratamatus ja suuresti rahva oma otsus.

Kui üksikuid jutte Quandtile eelnenud õpetajaist võib pidada ilmselt kirjalikele allikaile tuginevaks, siis üle 30 arhiiviteksti *Vandist* ei jäta kahtlust nende lugude rahvaehtsuses. Pastori üleloomulikest võimetest annavad tunnistust kuradite väljaajamine kirikust, lood inglite laulu kuulamisest, samuti oskus lugeda “Seitsme Moosese raamatut”. “Nõiapiihel” pole ainus vajalik atribuut tulemaks toime paganlike vaimolenditega, sama tähtis näib olevat vaimulik riietus. Ehkki vanu, kirikuga konkureerivaid pühakohti hävitasid teadaolevalt juba ka eelmised pastorid Lithander ja Wollin (E 53699/700; Põldmäe 1936: 254), on just Quandti kuju ümber koondunud sellesisulised lood. Paganausu paigust “vanajuuda” välja ajamisest kõnelevais juttudes esineb tihti motiiv Quandti väidetavast lapsepõlvepatust – kringli või saia vargusest. Õpetaja inimlikku poolt esindavad veel lood tema äkilisest surmast pärast kohtumist vaimuga. Johann Christian Quandti isikupärimust on uurinud Kati Taal (2006). *Vant* on jätnud sügava jälje Urvastõ pärimuse temaatikasse, ent suuremgi on tema mõju selle kandi pärimusele üldse, kuivõrd ta käivitas siinse varajase ja tugeva vennastekoguduste liikumise (Põldmäe 1936: 255–256).

Nagu Quandtile projitseerub tema eelkäijate tegevus, nõnda on mitmed temast räägitud jutumotiivid rännanud sajand hiljem Urvastõ kogudust teeninud Reinhold Gutglückiga (*Kuutlik*, *Kuutnik*, *Gutling*, *Gutlik*) seotud

Rootsi kuninga tammed Vana-Antsla mõisa pargis.
V. Valper 2010

lugudesse, lisaks on nime mainimata kõneldud lihtsalt Urvastõ õpetajast. Usukaugel nõukogude ajal on samu motiive kasutatud lugudes *Urvaste preestrist ja ühest kangesti usklikust mehest*.

Ehkki alates Quandti ja tema kaasaegsete tegevusest võib arvata maarahva *de facto* ristiusku pöördumist, ei tähenda see, et nüüdsest oleks pastori kuju rahvajuttudes jäädavalt positiivne. Kirikuõpetajate vastu koguduste taht ametisse kinnitamist kritiseeriv Jakob Hurt nuriseb kõige enam pastorite kohatise keeleoskamatuses üle: *Ma tundsin ametivendi ja tunnen veelgi mõningaid, kes isegi pärast pikki ametiaastaid eesti keelt üpris puudulikult kõnelesid või kõnelevad. Õnneks käsitab rahvas teatava huumoriga oma saksa jutlustajate keelelisi puudusi ja vigu, millest Eestimaal ringleb nii mõnigi anekdoot. Kuid kasvava hariduse ja koguduste kõrgemate nõuete juures lakkab see mõnus huumor ja muundub pilkeks.* (Laar 1989: 192)

Võib-olla vihjab Hurt siin Arnold Steinile (EKLA, f 199, m 30, l 278/9), kelle keelekomistusi omaaegsed ajalehedki aasivad.

Üks Steinidest – jutu põhjal ei julge öelda, kas Arnold või ta isa Karl Gustav – on viimane Urvastõ õpetajaist, kellele on omistatud üleloomulikke võimeid (27; 28). Muidu on *Tein* andnud ainet pajatusteks. Tänapäeval teatakse rohkelt kõnelda aastail 1921–1936 Urvastõs pastoriametit pidanud Jaak Valga kohta, kelle iseloom ja eluviisid on aidanud jutte naljandilähedasteks vormida. Selt pinnalt on huvitav lugeda A. Laursoni kirjapanekut Valga “valitsemissaja” alul: [Valk] *pole senini jõudnud rahva poolehoidu võita. Pole mitte ainult ajavaim, et siin rahvas on võõrdunud kirikust (eriti vähe käiakse sääl Kär-gula vallast) vaid õpetaja külm suhtumine rahvale ja ka võõrameelsus* on palju selleks kaasa aidanud (*tahtis mind isegi viia veendumusele, nagu peaks me orjaajale tänu võlg-nema – olla ju sellest ajast meil kultuur!).* (EKLA, f 199, m 30, l 279) Valgast tänapäeval kõneldav laseb arvata, et “rahva poolehoid” jäigi tal saavutamata – kuigi mõn-dakse ta head (laulu-)häält (30).

Ajaloolistest isikutest on lisaks pastoreile ja mõisnikele paarikümnel korral nimetatud Rootsi kuningat – umbes pooltel juhtudel ka konkreetset Karl (Kaarel) XII – kes rahvajuttude põhjal otsustades võiks olla sadakonna Eesti puu “isa”. Nagu G. Kimmel osundab, võib Urvastõ kihelkonna puhul Karl XII populaarsus tänu võlgneda asjaolule, et Vana-Antsla mõisas on 1601. a sündinud Rootsi kuninga Karl IX poeg Karl Filip. Rootsi kuninga jutud on populaarsed tänapäevalgi.

Lihtrahva hulgast saavad jutuaineks rahvaarstid või muidu vägeva sõna ja mõttega “kuntsitajad” ning jõu või nõu poolest muu talurahva hulgast esile küündivad tegelased. Müütilise maailmapildi taandudes ei kao ju inimeste fabuleerimislust, nii räägitakse tänapäevalgi värvikaid pajatusi oma küla “prominentidest”, näiteks kuulsamaist metsavendadest, aga ka igapäevaellu värvi toonud pilli- ja naljameestest, kolhoosiesimeestest, kas või külaveidrikest. Kui jättagi kõrvale kirikuõpetajad, mõisnikud jm “avaliku elu tegelased”, siis tundub, et kõige jõulisem ja temaatiliselt mitmekesisem (vt Hiimäe 1978: 34–36) isikuaineliste pajatuste traditsioon on veel praegugi elav endises Vaabina vallas. Mõned Urvastõ kandi isikujuttudest, mil on seos kindlate kohtadega, on kaasatud ka käesolevasse valimikku.

Margõta oletatavad prototüübid Maria Margarethe von Samson-Himmelstjerna ning Hedwig Wilhelmine Elisabeth von Samson-Himmelstjerna. Erakogu

Mõisad ja mõisnikud

Kui kirik on kihelkonna peamine “tõmbekeskus”, siis mõisad olid väiksemad territoriaalsed allüksused, mille võimupiirkonda jääv rahvas enam-vähem igapäevaselt omavahel suhtles. Mõisaid on loodud, neid on kadunud, üksteisega liidetud, nende staatus mitmeti muutunud. 19. sajandi teisel poolel oli Urvastõ kihelkonnas 14 era-(ja kõrval-)mõisat: Annõ, Boosõ, Järvere, Kassi, Koigu, Kär-gula, Liinamäe, Lilli, Mustja, Sõmmõrpalo, Truuta, Urvastõ, Vaabina, Vahtõ-Antsla ja Vana-Antsla mõis, lisaks kirikumõis. Pärisorjuse kaotamiseni oli mõisavald oluline haldusüksus, 19. sajandi reformidega said vallad mõisaist sõltumatuks.

Mõisajutud võib jagada juttudeks mõisast kui majandusüksusest ühes selle hoonete, maa ning tööjõu – talurahvaga, ning juttudeks härrasrahvast ja mõisa ametmeestest. Suur hulk isikujutte Eesti Rahvaluule Arhiivis puudutabki mõisnikke, aga ka valitsejaid, kupjaid jt mõisaametnikke. Jutustamise ajendiks on ilmselt olnud toonaste avaliku elu tegelaste võõravõitu käitumine, aga eelkõige just kättesaamatu positsioon võrrelduna talurahva maailmaga. Nõnda võib mõisajutte vaadelda kui ebavõrdsuse mentaalset korvamist.

Üldiselt mäletatakse vana aega kui vaevaaega. Peks-jaid ja/või tapjaid on olnud enam-vähem igas mõisas, mitmel pool ka karistuspaiku – peksupuid ja piinakeld-reid, konkreetset mõisnikku või aega nimetamata. Palju on räägitud talupoegade vahetamisest ühest mõisast teise koduloomade või esemete vastu.

Urvastõn oll vanast halvõmb olnu, kui konnõgi (122). Kui enamuse Urvastõ kihelkonna mõisnike pahateod piirnevad üksikjuhtumitega, siis Urvastõ mõisa kurja *Margõtasse* (ka *Margit*, *Marget*, *Margret*) näib olevat koondunud kogu ajastu sotsiaalne ülekoos ja kurjus. Peksulugudes leiab erilist äramärkimist just Urvastõ mõisaproua verejanu. Omalaadne näib olevat *Margõta* suhe Sastavi metsaga, millele rahvasuu on andnud tõlgenduse hullumeelsushoogude väljaelamise kohana. E. Siil oletabki *Margõta* puhul teatud käitumishäireid (RKM II 47, 269/72; 276). Tänapäevani räägitakse mõisaproua matmise lugu, kus tähendusrikka märgina pikne selgest taevast hauda lööb. Arvatavasti on rahvajutulisel *Margõtal* vähemalt kaks eri prototüüpi: rahvasuu seostab teda Robert von Samson-Himmelstjerna abikaasa Wilhelminega, nime poolest sobib paremini Roberti kasuema Maria Margarethe (EKLA, f 199, m 30, l 124). Ootuspäraselt hakkab niivõrd demoniseerunud tegelane pärast surma ka “kodu käima”. Teine teisepoolsuga seotud Urvastõ kihelkonna mõisnik on Vana-Antsla *puulvaimu* või *nõia sarnane* (H I 9, 664 (102)) *Leimüster* (ka *Leimistä(ä)r*, *Leemister*), nime põhjal identifitseeritav Karl von Loewensternina (1755–1833), kellega seotud

tuntumad motiivid on virmalistega võitlemine oma öiste õhulendude ajal ning Karula *Krootiga*⁴ Ähijärvele mõisa-piiri tõmbamine.

Pisut maalähedasem mõisnikele omistatud ühisjoon on haiglasevõitu tiirasus. Esimese öö õigust on teatud praktiseeritavat laialt, *Järvere Jüril* ehk *Vanal Mollil*⁵ olnud koguni 80 väärlast (217). Tänapäeva moraali seisukohast on kummaline, et himurusest hoolimata iseloomustatakse mõnda säärast mõisnikku üldiselt heana. Laialt üle Eesti on levinud motiiv, kus mõisnik laseb meestel taguotste järgi oma abikaasa ära tunda. Et mõisasaks on “ka inimene” (olgu või ainult füsioloogiliselt), peegeldab motiiv mõisa või maatüki kinkimisest “kõhutuule eest” – seegi motiiv on ülemaalise levikuga. Mõisamaade müümiste või muude tehingutega seostab rahvasuu tihti teatud “kõverusi” – Piirivariku peale olla kihla veetud või see sootuks kaardilauas maha mängitud, samuti on Sõmmõrpalo valla põhjaosa väikemõisate käest-kätte käimised ning maade asustamine Volõõnia sakslastega saanud juurde kõmulise mündi (EKLA, f 199, m 30, l

4 Von Grotede aadlisuguvõsa omas Karula mõisat aastatel 1838–1919.

5 Georg von Moeller (EKLA, f 199, m 30, l 134).

Sõmmõrpalo mõisa härrastemaja. ERM Fk 625:154, Wirkhaus 1894

139/40). Lastesõbralik on endise Koigu valla väikemõisate nimelugu, kus mõisnik oma tütardele nimelised karjamõisad asutab (104).

Ajaloolisi fakte võib rahvajuttude käsitlemisel eeldada, ent mitte alati ei tasu lugudest neid järeldada. Uuemat aega kajastavaist juttudest saame tõesti ka rohkem või vähem usaldusväärset teavet kunagiste inimeste ja olustiku kohta, vanemad lood kirjeldavad meile pigem jutustajat. Kui mõisnike üleloomulikust julmusest kõnelevad valdavalt muistendid ja rahvasõbralikkusest juturepertuaari uuemad kihistused, siis ei tähenda see niivõrd seda, et mõisnikud oleksid aja jooksul humanistlikumaks muutunud (kuigi loomulikult toimus ka selline protsess), kui pigem nihet jutustajate mõtlemislaadis müütiliselt olmelisele. Ent näiteks tõdemus, et Liinamäe mõisas oli parem elu kui mujal, viitab üsna ilmselt, et seal viimasel ajal valitsenud Maydellid olid keskmisest valgustatumad. Heade mõisnikena mäletatakse ärkamisaegset Vaabina mõisnikku Gerhard von Samson-Himmelstjerna ja Vana-Antsla *krehvin* Katharina Elisabeth von Boset.

Mõisasüdamed ise on samuti jutuainet andnud – enim räägitakse Urvastõ mõisa pargist ja tiikide kaevamisest. Vana-Antslas on olnud oma *piinakelder*, Sõmmõrpalo *Kursti liina* on peidetud varandus ja siin-seal on häärberis nähtud kummitusi. Vanad ehitised inspireerivad rääkima maa-alustest teedest. Sisepäase maa-alustesse käikudesse teatakse nimetada Vana-Antsla, Liinamäe, Vaabina, Sõmmõrpalo ja Urvastõ mõisates ja ümbruskonnas, ent ka Urvastõ kiriku ja mõisnike hauakambrite vahel.

Ehkki paljudel Urvastõ kihelkonna mõisahoonetel on olnud kurb saatus, elavad vähemalt Vaabina ja Vahtsõ-Antsla mõisad ehitusmaterjalina edasi ümbruskonna hoonetes – ja jutumaterjalina pärimuses. Vahtsõ-Antsla mõisa katus on koguni ainet andnud väikseks “kriminaalromaaniks” (529).

Kalmistud, kalmed

Suuremate mõisate juurde kuulusid mõisnike hauaplatsid, mõnikord koos kabeliga. Urvastõ kihelkond oma viie mõisakalmistuga on Eesti eesotsas – rohkem on mõisasurnuaedu vaid Helme ja Jõhvi kihelkondades (Pae 2003: 110).

Näib, et võrreldes siinsete põliselanike surnuaiaga on mõisakalmistud märksa altimad siduma endaga pärimuslikke jutte üleloomulikust – ka Urvastõ

kihelkonnakalmistust rääkivate rahvajuttude enamus on seotud pigem surnuaia tagumisse ossa jääva Vahtsõ-Antsla mõisa *sakstekerikuga* või nüüdseks hävinud luukambriga. Mõisarahva komme lahkunu palsameerida on põliselanikke usutavasti erutanud ja kajastunud juturaditsioonis. Luukambris on nähtud (ammu surnud) mõisnikke, ka raha jagavaid kuradeid. Uuemate, motiivilaenuliste juttude hulka võib arvata loo, kus kõster *sakstekeriku* ehitusmaterjali varastab, viimase sõja järgest ajast mäletatakse kabelis peavarju otsinud metsavendi (39). Vaimude nägemise kohaks on Urvastõ surnuaed ka üldisemalt (paaril korral seoses “Seitsme Moosese raamatu” oskamatu lugemisega). *Vant* on siin öösiti lugemas käinud, (nimeliselt täpsustamata) kirikuõpetaja haul on nähtud nägemusi ja leitud (suri-)lina. Üldlevinud hoiatusjuttu julguse proovilepaneku käigus end kogemata mantlihõlma pidi risti külge naelutanud ja hirmu kätte surnud poisist räägitakse tänapäevalgi Urvastõs tõsiloo pähe. Uhtjärve ohtlikkust on muuhulgas põhjendatud just järve kohal oleva surnuaiaga (54).

Urvastõ mõisniku Reinhold von Samson-Himmelstjerna hauakivi. ERA, Foto 3064, R. Hansen 1957

Urvastõ mõisakalmistuga seostuvad enamasti jutud kurja *Margõta* matustest ja tema kummitamisest. Häärberitega maa-aluseid käike pidi ühenduses olevat on arvatud nii Urvastõ kui Vana-Antsla mõisakalmistuid.

Murdunud määnd Rimmi Ristimäel. ERA, VF 7729, K. Kink 2006

Vana-Antsla, Sõmmõrpalo ja Vaabina mõisnike matusepaikades on nähtud vaime. On teateid mõisakalmistute kehvast olukorrast ja nende sõjaaegsest lõhkumisest vene soldatite poolt.

Ilmselt kirikuvisiitatsiooni protokollide põhjal kirjutatud kurtmine, et Urvastõ kalmistul on joominguga mihklipäeva tähistatud (E 53699/700), käib arvatavasti vana kihelkonnakalmistu kohta Häräkurgu mäel, mille kohta on ka teade, et pastor Gutglück on seal ohvrikivi hävitanud (87). 2006. a suvel kuulnud üksikteade Urvastõ surnuaial kunagi asunud kahe lohuga ohvrikivist viitab ilmselt samuti Häräkurgu mäele, kuigi täiesti välistada ei saa praegust kalmistut.⁶ Vana surnuaed on Kabõlimäe nime all praegugi üldteada, arvatakse mäletavat isegi kabeli aset (vt ka Kungus 2003: 52). Rahvasuus on aga arvatud, et sinna, muudest matustest eraldi, on maetud kooleraepideemiassa surnuid, mistõttu pole pastor Valgal lubatud sealt hagu korjata (89). Topo-

⁶ Tegelikult on kõnekeeles ohvrikivideks nimetatud lohukivide seos ohviriitustega erandlik (vt Tvauri 1997: 34).

nüümis kajastub koolera ohvrite matmine Kollõri mäele Vana-Antsla valla põhjapiiril (477).

Kui mujal keskaegses Lääne-Euroopas nõuti surnute matmist kirikuaeda (või kirikusse),⁷ siis perifeeriasse jääval Eesti- ja Liivimaal võidi leppida vastristitute keeldumisega võtta omaks kõiki ülemvõimu kombeid ja nõudeid (Valk 2001: 108–109). Külakalmistutega seotud pärimus on suureks abiks Balti ajaloo ja siinsete põliselanike kommete ja maailmavaate uurimisel.

Nagu eelpool mainisin, on kalmekohtadega seoses räägitud hävinud kirikuist, kalmetega seotud sagedasemaid motiive on veel kohtumine üleloomulike olenditega, eksimiskohad ja erinevad leiuteated. Haamastõ Põksi Kooljimeäga seoses pole kirikust räägitud, ehkki maastikul jääb lähedale Jüri kiriku nurm. Kirikutega seotult oletatakse kalmistute vanuseks katoliku aega, mõnikord ka rootsi aega. Sõjateema projitseerimine viimasele muistsele suurele sõjale – Põhjasõjale, on eesti jututradit-

⁷ Liivimaa kubermangus kestis nõue kuni 1772 (Pae 2003: 104–107).

Urvastõ mõisa park. ERA, Foto 3058, R. Hansen 1957

sioonile üldomane. Mõeldes Eesti demograafia-ajaloole on selge, et eriti kaugemale ei saagi kogukonna mälu ulatuda. Majala Halli kalmega on seotud pärimus järvealusest teest. Võimalikele matusepaikadele viitavaid teateid on veelgi, nende tagamaad, vanust ja kasutusaega pole pärimuse põhjal võimalik ammendavalt uurida.

Eelpool mainisin, et kalme- või kabelikohtadel kasvavad puud on (olnud) männid. Ka nt *Leimüsteri* öiste lendude peatuspaik – kaks põlist mändi (403) – on motiivide põhjal samastatavad muistsel matusepaigal kasvanud Kääpä pedajate nimeliste puudega (Vallner 1924: 309).

19. sajandi lõpul Prassipallu rajatud Sõmmõrpalo valla kalmistu ja Kraavil asutatud õigeuskirikiku surnuaia kohta pole kindlat jututraditsiooni välja kujunenud. Ent surnuaed on ikka koht, mis tõmbab ligi kas või reaalpõhjusega hirmulugusid. Loomakalmena teatakse Sulbi lähedal asuvat Rõipõ- ehk Vaeva lohku.

Teed

Teede rajamist mainivad muistendid seoses Urvastõ kiriku ja selle leidmisega. Urvastõmõisa–Ruhiku teelõiku olevat õgvendanud mõisahärra (161). Ka Vaabina kandis on kõneldud krahvi teest, mille tegemine küll pooleli jäänud (345). Üldse on Vaabinas just teedega veidrad lood, küll jääb siinsel parunil kalmistutee rajamata, küll jätavad insenerid raudtee pooleldi välja ehitamata. Mõlemal juhul võetakse loomulikult vastu tasu kogu ettenähtud töö eest. Et parun ei salli raudtee rajamist läbi oma põllumaade, on räägitud näiteks samuti Kiltsi mõisa kohta Väike-Maarja kihelkonnas. Vaabina vallale inetul kombel iseloomuliku nime ja loo on saanud Udsalilt läbi metsa Mustjõeni viiv Vargatsiht (392).

Vangitiist (Hutt'a ja Osola vahel Tinnipalus) räägitu põhjendab samuti tee nime, ent seostatud on seda ka ohverdamisega Helsekivile (211). Huvipakkuvad on teated vanadest teedest, nt pakkudest Eessillast

Kungjärve soos, sõjateest üle Hanni Ruusamäe ja teisest samasugusest Säre küla Pärsimäe talu poolt Kraavi suunas. Ilmselt kitsamas piir- ja seltskonnas levinud – ja küllap lühemaerialisi – nimesid kuulsin 2006. aastal Säre ja Vaabina vahelise nn rongiasendustee kohta: Eurotee ehk Jürgensoni põik, samuti isikunimed järgi hüütavaid Seileri sirget Kollino kandis ja Anieri kõverat Antslas.

Talud, kodu

Kõik teed pidavat Rooma viima, ent tee teises otsas on alati kodu: tänapäeval tihti korter suures majas, varem enamasti konkreetne talu või väikekoht. Talupärimus on seotud asustuslooga, tihti on isikunime põhjal loodud talunimed andnud nime tervele külale – nt Soomõ, Säre, Jakapi, Kuldri (< Kuldi Jüri). Ristiotsa kohanimi räägib meile kunagi tegutsenud Risti rehest, Ussivahi ja Täimäe nimed peegeldavad ümbritsevat maastikku. Seevastu Põksi ja Upatsi nimed on omakorda kujundliku keele teenistusse läinud (198; 503).

Talud on (olnud) tihedas seoses kindla perekonnaga ja siit on igal uurijal kõige lihtsam alustada oma pärimusmaastiku kaardistamist. Vanemal sugulastel on eredalt

meeles pöördelised sündmused – mingi koha või perega seotud ennustuslood, nägemused, õnnetused, aga ka külalaulud ja pajatused värvikatest pereliikmetest. Andmetel kunagi talus tegutsenud koolist või palvemajast on kultuurilooline väärtus, samuti teabel kas või sellest, millal tare korstna sai. Üksiku talu ajalugu aitab kirjeldada kunagist asustuspilti, ent ühe pere traditsioon kannab edasi lugusid, mida võib-olla võõrale kohe ei usaldada – kas või sellest, kus talus on puuki peetud, kus nõid või ravitseja abivajajaid vastu võtnud, kus sunnitud oldud tontide tõttu kolima.

Temaatiliselt on Urvastõ kihelkonna pärimus sarnane muu Võrumaa ja Lõuna-Tartumaa pärimusega, sarnaselt neile hakkab teemadering meie ajal ahtamaks kuivama, kuigi otsides leiab inimesi, kel näib kodupäigaga olevat mingi eriline jutu-suhe. Mis aga puutub rahva sõnaseadmisoskuse ja huumorimeelde, siis (võrreldes kirjapanekuid eelmise sajandi esimeselt poolelt ja viimaste aastakümnete materjali) tundub mulle küll, et on olemas mingi “heade jutustajate jäävuse seadus”. Kui juhtute nendega kohtuma, siis hoidke kõrvad lahti ja rääkige lood edasi!

Uhtjärv. ERM Fk 139:4b, B. Kangro 1913

Kasutatud allikad

Trükised

ER 2008 = *Eesti rahvakultuur*. Koostanud Ants Viires ja Elle Vunder. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus;

Ernits, Tiiu; Ernits, Enn 2002. Kaljutaieste otsinguil Eestis ja Karjalas. *Mäetagused* 17/18, lk 218–230;

Hiiemäe, Mall 1978. *Kodavere pajatused. Kujunemine ja koht rahvajututraditsioonis*. Tallinn: Eesti Raamat;

Hiiemäe, Mall 2006. *Päiv ei ole päivale veli. Lõunaesti kalendripärimus*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum;

Kaasik, Ahto 2007. Ajaloolised looduslikud pühapaigad – väärtused looduse ja kultuuri piirimal. *Looduslikud pühapaigad. Väärtused ja kaitse*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 23–74;

Kalda, Mare 2002. Märkidega kivid ja peidetud varandused. *Mäetagused* 17/18, lk 194–211;

Kindel, Melika 2002. ERA 1938/1939. aasta kohamuistendite võistluskogumine. *Kogumisest uurimiseni. Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 99–111;

Kindel, Melika 2004. *Mööda maad ja piki randa. Kohajutte Kuusalu kihelkonnast*. Tallinn: Veljo Tormise Kultuuriselts;

Kreutzwald, Friedrich Reinhold 2009. *Kalevipoeg. Üks ennemuistne jutt kahekümmes laulus*. Tallinn: SE&JS;

Kungus, Mihkel 2003. Urvaste kalmistud. *Urvaste hariduselu* 315. Urvaste: lk 51–53;

Kõivupuu, Marju 2009. *Hinged puhkavad puudes*. Tallinn: Huma;

Laar, Mart 1989. Ühest J. Hurda tundmatust kirjutisest. *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi XII. Jakob Hurda 150. sünniaastapäevaks*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 178–199;

Metssalu, Jüri 2006. *Kolm kihelkonda ja kohapärimus. Kogetut ja kogutut 2004. aasta välitöödelt Rapla, Juuru ja Hageri kihelkondades*. Tartu;

Metsvahi, Merili 2000. Muistend kui tegelikkus. *Maa-alused. Pro Folkloristica VII*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 44–59;

Pae, Taavi 2003. Baltisakslaste perekonnakalmistud Eestis. *Looduskaitsealaseid töid VII*. Tartu: Tartu Üliõpilaste Looduskaitsering, lk 104–112;

Pae, Taavi; Rimmel, Mari-Ann 2006. Eesti etnonüümid, võrdnimed ja piirkonnanimed. *Keel ja Kirjandus* 3, lk 179–190;

Põldmäe, Rudolf 1936. Eesti vennastekoguduse kirjandusest XVIII sajandi keskel. *Eesti kirjandus* 6, lk 249–269; 7, lk 324–343;

Rimmel, Mari-Ann 1997. “Püha” mõistest kohalugude kaudu. *Maa ja ilm. Pro Folkloristica V*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 75–91;

Rimmel, Mari-Ann 1998. *Hie ase. Hiis eesti rahvapärimeses*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum;

Rimmel, Mari-Ann 2004a. Eesti Rahvaluule Arhiivi kohapärimuse andmebaas ja selles leiduv Lõuna-Eesti aines. *Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat III*. Tartu, lk 123–134;

Rimmel, Mari-Ann 2004b. *Arad veed ja salateed. Järvamaa kohapärimus*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum;

Rimmel, Mari-Ann 2008. *Mõisalegendid. Harjumaa*. Tallinn: Tänapäev;

Rosenberg, Tiit 2008. Saksa kolonistid Baltikumis 18.–20. sajandil. *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2006*. Tartu, lk 247–251;

Rõuge... 2001 = *Rõuge kihelkond. Paigad ja pärimus*. Koostanud Mari-Ann Rimmel, Terje Potter, Heiki Valk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum;

Saar, Evar 2008. *Võrumaa kohanime analüüs enamlevinud nimeosade põhjal ja traditsioonilise kogukonna nimesüsteem*. – *Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis* 22. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus;

Sutrop, Urmas 1996. Eesti keele värvussónavara arengu põhijooni. *Keel ja Kirjandus* 10, lk 661–674;

Tamm, Kadri 2002. Statistiline ülevaade kogumisvõistlustest ja folkloristide välitöödest. *Kogumisest uurimiseni. Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 220–239;

Tvauri, Andres 1997. Eesti lohukivid. *Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti Toimetised* 9. Arheoloogilisi uurimusi 1. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 12–53;

Tõnisson, Evald 2008. *Eesti muinaslinnad*. Toimetanud ja täiendanud Ain Mäesalu ja Heiki Valk. Muinasaja teadus 20. Tartu: Tartu Ülikool;

UL 2008 = Harju Ülle. Prisko Mart ots ja löüd. *Uma Leht* 16 (160), hainakuu 28. päiv, lk 3;

Vahre, Lauri 1992. *Teekond läbi aja. Sugemeid eestlaste kultuuri ajaloost*. Tallinn: Sõltumatu Infokeskus;

Valk, Heiki 2001. *Rural Cemeteries of Southern Estonia 1225–1800 AD*. CCC Papers 3. Visby: Gotland University College, Centre for Baltic Studies; Tartu: University of Tartu, Archaeology Centre;

Vallner, August 1924. Killud ja dokumendid. Mõned traditsioonid Valga Karulast ja Urvastest. *Eesti kirjandus* 7, lk 308–310; vt ka Öienduseks ja täienduseks. *Eesti kirjandus* 12, lk 560.

Käsitõõkirjalised tõõd

Kama, Pikne 2008. *Karula kihelkonna kujunemine*. Proseminaritõõ. – Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut;

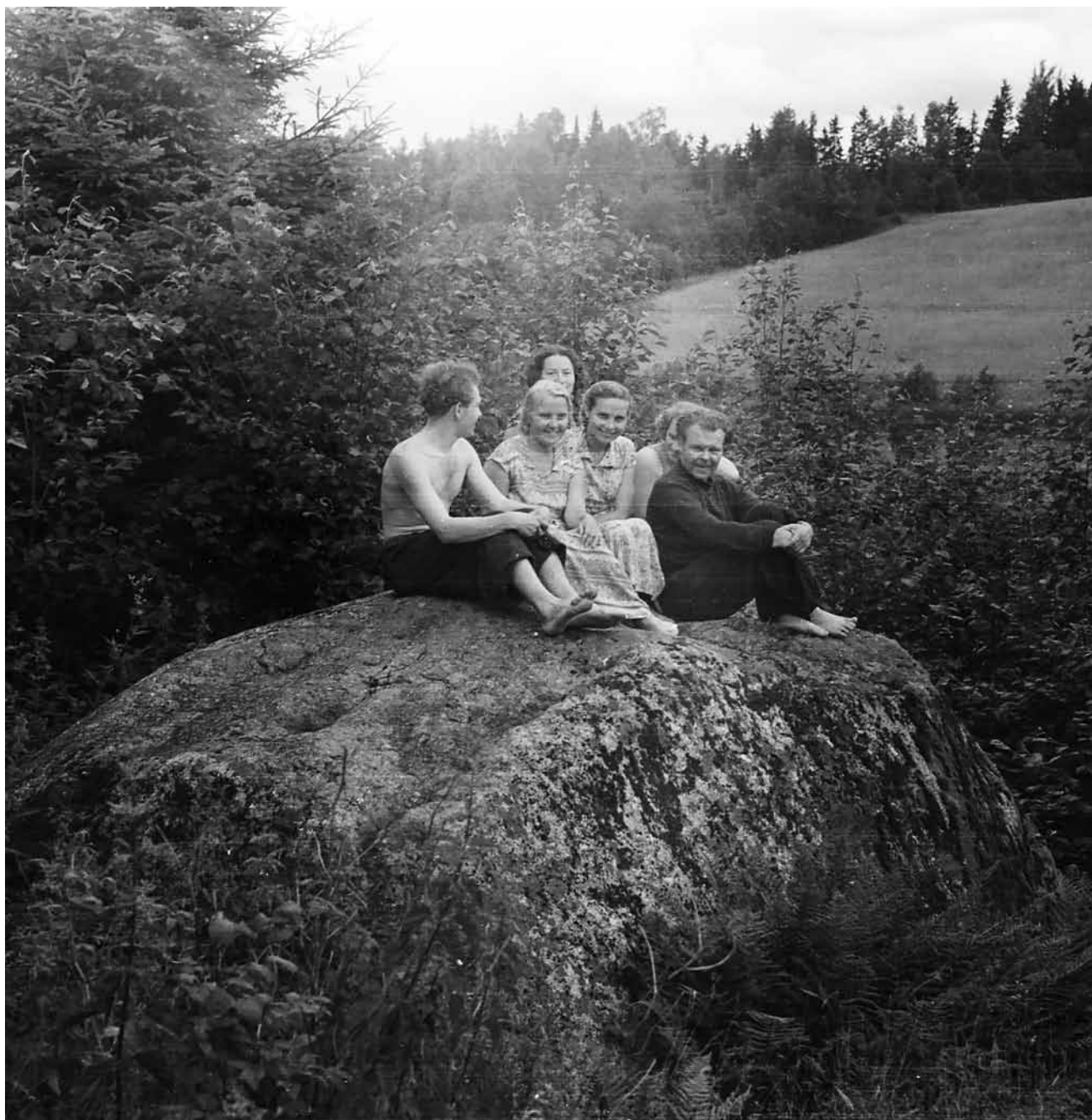
Kimmel, Georg (“Võhandkond”) 1923. *Ühe kodumaa kihelkonna usu ja kiriku olude kirjeldus*. Auhinnatõõ 1923. aastal usuteaduskonnas. Käsitõõ Tartu Ülikooli Raamatukogus;

Kõiv, Lea 2006. *Johannes Gutsloff ja tema “Lühike teade ja õpetus...”*. Magistritõõ. – Tartu Ülikool, Eesti ajaloo õppetõõl;

Loog, Laine 1956. *Rahvaluulekogumise ajaloost Urvaste kihelkonnas*. Kursusetõõ. – Tartu Riiklik Ülikool, eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder;

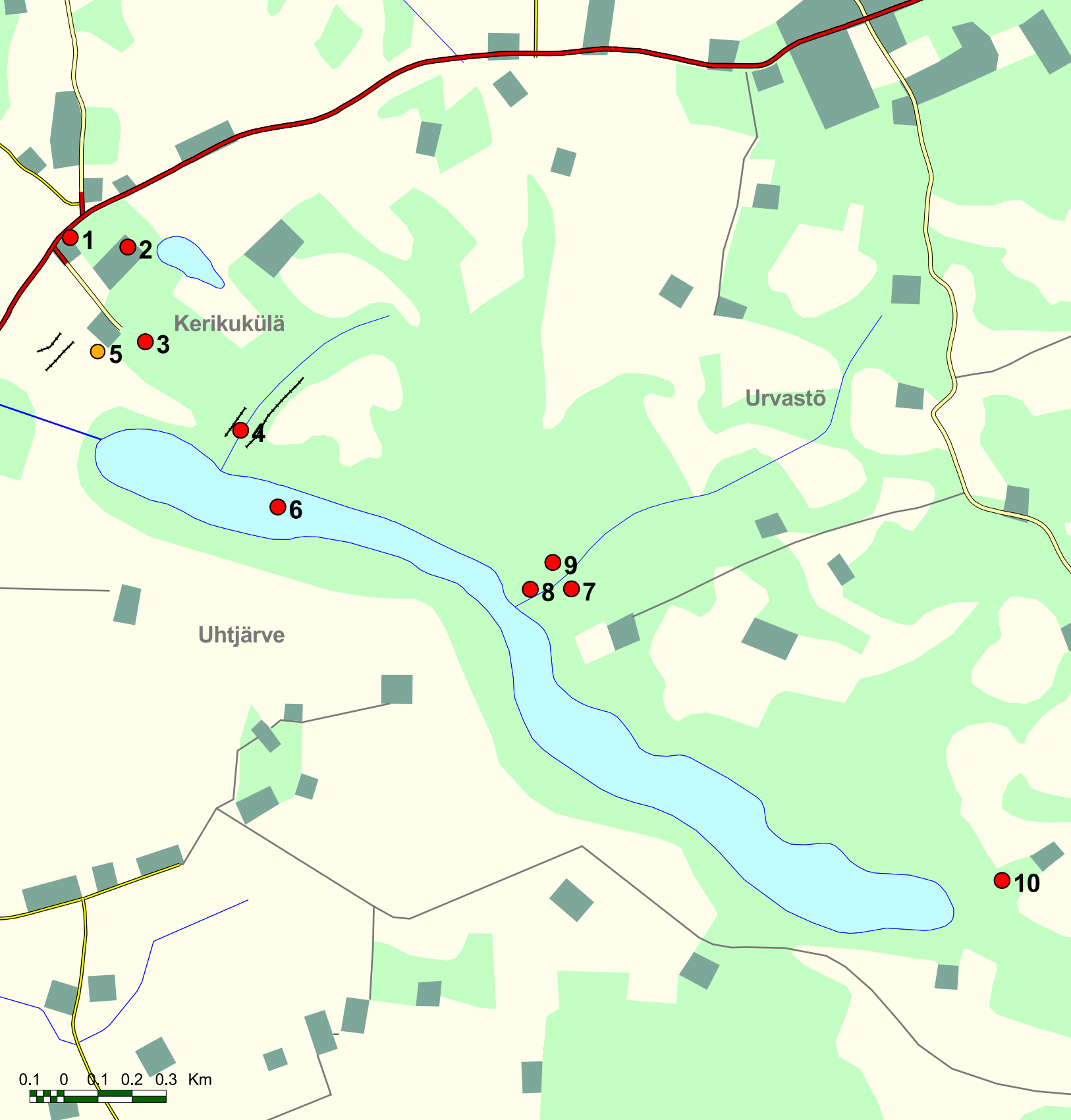
Rimmel, Mari-Ann 2001. *Eesti kohapärimus folkloristliku uurimisainena*. Magistritõõ. – Tartu Ülikool, eesti ja võrdleva rahvaluule õppetõõl;

Taal, Kati 2006. *Pastorite kujutamise arhiivitektides kodukäijamuistendite ja J. Chr. Quandti isikupärimuse põhjal*. Bakalaureusetõõ. – Tartu Ülikool, eesti ja võrdleva rahvaluule õppetõõl.

Rahvaluulekogujad Vanapagana kivil. ERA, Foto 3052, R. Hansen 1957

Urvastõ kihelkonna
pärimuspaigad ja
kohajutud

Kerikuküla

Urvastö

Uhtjärve

0.1 0 0.1 0.2 0.3 Km

I Urvastõ kiriku ja Uhtjärve ümbrus

1. Urvastõ kirik, häbipost
2. Urvastõ kirikumõis
3. Pääkoolitarõ (leerimaja), Urvastõ kalmistu, luukambri, saksa kirik (säksämatu)
4. Armuorg (Ulknorg)
5. Jalakängmise mägi
6. Uhtjärv, Kuraditee
7. Ohvrikivi
8. Silmäviläte
9. Liinamägi (Lossimägi, Liinakants, maalinn), Põhjasõja kalme, Nõiamatus, Leevämõhe org
10. Tsõõriplats Kõõriorus

Urvastõ kirik. U. Veri 1964

Urvastõ kirik

1

Urvaste kiriku leidnud karjased urbepäeva hommikul suure metsa seest, kuhu kellegi inimese jalg ei ole puutunud. Sealt saanud ta nime Urvaste.

E I 45 (322) - M. J. Eisen < Jaan Jung

2 Kuis Urvastõ kerik löüti

Keriku asõmõl kasvi suur mõts. Keriku mõisa olnu kõik mõtsa all. Olõ peris ürgmõts olnu. Urvasten, Võromaal olnu valla pääl kõges üts kařus. Ütskõrd urbõpäävä hummogu lännü kařaga sinnä mõtsa ja oll löüdnü mõtsast keriku. Sõs oll jäänüki Urvaste nimes, seepärast et urbepääval löütü – sõs oll nakatu Urvaste kerikut pühäs pidämä ja kerikun käümä.

ERA II 243, 169 (11) < Urvastõ khk ja as – Urvastõ Algkooli VI kl < Peeter Vaht, 60 a (1939)

3 Urbõpäävä hummogu löütü kerik

Urvastõ kerigu olõvat kařalatsõ mõtsa seest löüdnü. Puu olõvat aknõst sisse kasunu ja hobõsõsonnik olõvat seen olnu. Urbõpäävä hummogu olõvat löüdnü, selle olõvat Urvastõ nimes pantu. Urbõpäävä hummogu päävä tõusu aigu olõvat kellä kah Uhtjärven nätä.

ERA II 259, 187/8 (1) < Urvastõ khk, Liinamäe v – E. Kirss < Elisabet Astel, s. 1880 (1939)

4

Urbepäeval kõndisid lapsed metsas ja nägid maa seest kerkivat katust, mis oli urvaokstega kaetud. Sellest kerkis välja kirik, mis sai oma nimetuse urbepäevast ja urvaokstest.

EFA I 22, 104 (3) < Viljandi < Urvastõ khk – M. Kõivupuu < Margit Rebane, s. 1979 (1997)

5 Kost löüti kerik?

Körd olnu üts karjanõ oma lammastõga mõtsa seen väikesel lagõndikul. Alguõn sõõnõ lamba rahulikult, kuid kõrraga lannõvõ lamba rahutus ja hakanuva juuskma ning kraapsõva sammalt ja kraapsõva vällõ üte väikese keriku. Karjapoiskõnõ hirmut lamba kõrvalõ ja võtsõ kerikukõsõ üskä ning vei kodu. Peremiis kaenu sedä ja andnu lastõlõ mängi. Üüsõs jätnõvõ latsõ kerikukõsõ liivakasti ja tõsõks hummukus olnuva kerikukõsõ asõmõl suur kerik, millele pantu nimes “Urvastõ”.

RKM II 49, 125/6 (2) < Urvastõ khk < Sangastõ khk, Restu k – K. Neevits < Karl Neevits, 82 a < isalt (1955)

6 Urvastõ keriku löüdmislugu

Kui ma vanastõ olli karjapoiskõnõ, sis üts miis selet mulle just täämbädsel päävõl, et täämbä om jo urbepäiv.

“Üts miis olõ lannõ karu- ja suiijahti ja suur pikk väits vüül. Tsinka-vinka mõtsu müüdä ja orge müüdä ja essünü ärä. Olnu üüd mõtsan, sis ommugu õige varra jällegi käinõ paljudest piki mõtsust läbi ja saanu ütte õige sügävõle orgu sisse (Uhtjärve org) ja sis tullu suur vesi (Uhtjärv).

Mõtelnu, et ma lähä õige taha kõrgele mäkke ja äkisti olõ üte õige suure ja kõrge maja man ja kõik ärä sammaldanu päält ja ku ta sis jala sälgä olõ võtnu ja tulema olõ pandnu üks lõuna päävõ poole. Lõpus sai ta tii pääle ja sis edimene asi, läts õkva külakupja poole ja andse üles, et sääl om üts õige suur maja. Sis olõ aetu külärahas kokku ja kõik vallavanemba ja sis mintü uueste otsma sedä suurt maja ja saadi kätte. Nii siis rahvasuu ütleb, et om see katoliku usu kerik. Ja anti talle nimes selle löüdmise päävõ nimi “Urbastõ kerik”.

Rahvasuu räägib, et Urvaste (Urbastõ) kirik on siis juba üle 1000 a vana.

RKM II 49, 513/4 (1) < Sangastõ khk – M. Kõiv < vaarisalt (1956)

7 Paruni poeg leiab kiriku aseme

BK: No selle Urvaste kohta on neid legende väga palõu, kuidas see Urvaste on saand ja. Parunipoeg olõ jahile läinud ja-s oli leidnud kah ühe vana kirikuasõmõ. Ja sõs, leidnud kirikuasõmõ ja too on urbepäeva päev olnud. Jah, ja sõs urbepäev, nii sai Urvaste nimi, Urvaste päev, urbepäev...

VV: Ahah, see oli siis paruni poeg?

BK: Paruni poeg oli jahti läinud, jah, urbepäeval ja, ja leidis metsa seest mingisuguse suure kiriku asõmõ. Noh, taa võis olla sõs, neid suuri sõdasid oli ja, puukirik võipolla, põlõtadi ärä ja, sõs sai see Urvastõ kiriku asõ tollõst. Jah.

ERA, MD 777 (3) < Urvastõ khk, Udsali k, Ala-Udsali t – K. Kink, V. Valper < Bernhard Kerge, s. 1914 < Robert Kannukene (2006)

8 Siga põrsastega ja kolm venelast

Kui Urvaste kirikud ei olnud veel ehitatud. Ja tema jaoks kohta otsiti. Tuli sinna siga ja tuhnis esimesel päeval hulga aega. Ja tuli teisel päeval ka tagasi, ja siis oli tal ka seitse põrsast ühes võetud ja tuhnis jälle tükk aega. Ja siis tuhnis ta välja neli kandilist kivi. Ja sinna ilmusid kolm värvimüüjat venelast. Vaatasid neid kive ja ütlesid, et siia peab kiriku ehitama. Sest kivide peale oli midagi kirjutatud, millest said venelased aru. Ja nad jälgisid, et kuhu siga läheb, aga siga kadus ära, et ükski ei näinud. Venelased läksid lähedale tallu ja ütlesid, et siia peab kiriku ehitama. Ja sinna hakatigi ehitama kirikud. Need neli kivi pandi altari kivideks. Kui altari kivid olid asetatud paigale, ilmus sinna üks väike valge vaim ja vajas sinna pühalikkude kivide vahele. Ja sinna ehitatigi kirik. Mille nimeks sai Urvaste kirik.

ERA II 243, 534/5 (3) < Karula khk ja v, Mudasilla t – H. Latik < Miina Talvik, 54 a (1939)

9

Palju aastaid tagasi elas ema seitsme pojaga. Ja üks poeg oli tal tumm. Ema ütles, et enne ei hakka ta rääkima, kui Urvaste kirik valmis saab. Kõik ootasid suure igatsusega, millal saab kirik valmis. Ja siis läksid kõik seitse venda kirikusse. Äkki hakkas ta rääkima – kiriku lakke vaatama, ja ütles, et Jehoova valge ingel lendab. Vendadel oli väga hea meel, et nad kuulsid oma venna häält. Aga nende vend ei eland enam kaua, vaid suri kolmandal päeval.

ERA II 243, 535/6 (4) < Karula khk ja v, Mudasilla t – H. Latik < Miina Talvik, 54 a (1939)

10 Seitse venda lauakirikus

Urvaste kiriku leidnud karjalapsed paksu metsa seest. Ühel karjalapsel oli kadunud lehm ära, karjalaps läinud lehma metsa otsima. Kõrraga näinud valget maja vilksatamas puude tagant. Karjalaps kohkus, kuid pärast

läinud vaatama, näinud enda ees ilusat suurt kirikut. Kohe läinud nad vanematele teatama, need tulnud vaatama, astunud uksest sisse, ukse kõrval asunud seinal sedel kirjaga: “Kui seitse venda korruga lauakiriku lähivad, vajub kirik maa alla.” Korra, kes seda ei teadnud, läinudki seitse venda kiriku ja hakanud kirik vajuma, vennad aga saanud aru ning põgenenud välja. Seekord jäi siiski kirik vajumata.

ERA II 244, 600/1 (5) < Rõugõ khk, Nursi v – L. Hussar
< naabrilt, üle 50 a (1939)

11

Urvaste kiriku kohta on veel selline legend, et kui üle selle läve astub korruga seitse venda, siis pidi kirik maa alla vajuma. Väga kuulus oli ka Urvaste kiriku kunagine kell. Rõkkavatele lastele olla öeldud: “Sa helistad nagu Urvaste kiriku kella!” Üks kell olevat ka Uhtjärve põhjas. Selgetel kuuvalgetel öödel pidi olema kuulda kellaahelinat.

EFA I 22, 106 (2) < Viljandi < Urvastõ khk – M. Kõivupu
< Eve Iher, s. 1979 (1997)

12 Urvaste kiriku ehitamine

Antslast 10 km kaugusel asub Urvaste kirik, millest rahvasuu räägib palju lugusid. Kord hakatud seda kirikut ehitama Uhtjärve äärde. Aga niipea kui kiriku vundament ja müürid valmis olid, lõhutud need öösel maha. Inimesed ehitanud uuesti, kuid järgmisel ööl kordunud sama lugu. Järve kalda sees elanud kuri vanapagan, kes ei sallinud kiriku ehitamist. Inimesed ei julgenud enam kirikut järve äärde ehitada, vaid ehtasid selle kõrgele mäele. Sinna ei julgenud vanapagan enam lõhkuma minna. Kuid igal ööl roninud ta siiski koopast välja vaatama, et risti ei pandaks kiriku torni otsa. Ühel ööl märganud vanapagan, et kiriku torni otsas on rist. Kohe haaranud ta kivi ja visanud risti maha. Nüüd ei saanud inimesed enam kirikutorni risti panna, vaid pannud sinna vanapagana hirmutamiseks kuke. Sest ajast saadik pole vanakuri enam kirikut tülitamas käinud.

RKM II 250, 263/5 (2) < Urvastõ khk – H. Hain < Emma
Vaap, 65 a (1967)

13 Vaimu kirikun

EH: Noh, Urvastõ kiriku järgi om mul isa sündinu. Ja temä tahtse kingsepas õpma minna. Ja lõpet´ tu köstrikooli

Urvastõ kiriku tornikukk. H. Valk 2006

ärä, ja sôs läts sôs kingsepaks õpma. Ja, aga dokumente ei ole, ei võeta vasta ilma dokumendita. Ja pidi leerin käimä. Leeritunnistus – sait minnä tüüd õpma. Hää küll ja, tema ka leeri ja, oll sis leerin ja, leerimaja oll säääl praegusõn kabõliaian seen. Aga ots om, leerimaja ots just vasta kirikut. Ja, ommava säääl, vüülmöldre ka säääl ja, nii panti katš musta kätt akna pääle. Ja vüülmöldre ütäl: “Soo külh õigede midägi tähendäs. Et siin om midägi olõman. Ma lää vällä kaema.” Läts vällä kaema ja keriku akna kõik tuld täis. Kõik hõretas. Ja ei julgu ütsindä minnä kuhugi. Noh, mine sa kõstre poole, kõstre oll tõsõlpuul kirikut. Ja lätsivä sôs kolm poissi sinnä, kõstre poolõ ja, tulõva sääält tagasi ja, kõstri ka ja läävä õpetaja poolõ. Et nüüt midägi om säääl kerikun lahti, et läämi kaema.

No läävä sôs sinnä kaema, kerikude, võetas sôs lapse ka ütän, nuu poisi ja. Ja sis oll selle sõnaga vai lauluga sisse mintü, et “oh tahake, põrgu vaimu, siist pühäst kojast!” Ja minu isa ütäl, et ma-li sääne väikene ja nuur ka viil, kuuetoiskümne aastanõ, küll mul iho sälän värisi. Et ma olõs nahast vällä lännü. Küll säääl oll sôs kitse päiega, küll seal oll sis tsia päiega ja küll säääl oll roti päiega ja. Ja nii hirmsa olliva, et ma värisi kogu aig. Et mul oll nigu külm kõik tuu asi, et aga, noh, oktoobrikuu oll ka joba

ja-s niisukene jahedamp ja. Ütel, et mina es julge sääli liigutada ka.

Õpetaja läts sis altaride ja küünit' säält üle, käe altarist vällä ja ütel, et: "Kui sa olet õige vaim, et sis hammusta minu paremba nimeta sõrmest." Ja, aga keegi es tulõ hammustama ja mitte midägi. Ja sôs nakassiva aigupite kaduma. No säält om, Urvastõ kirikun, näet, nurgatagusiit pallu. Jah. Ja sôs, mis säält tii pool, siin nurgatagune, sinnä olliva kadunu kõik. Ja arvatavaste, et säält om luuk alla. Ja säält luugist lätsivä keldrede. Ja keldri om säält all. Ja säält võeti maski maha ja sôs oll' kõik, tuu.

Ja sôs säält om, Urvastõ kabõli taga om suur org. Säält orust sis sinnä kabõlide. Seo om nüüt uus kabõl siin, aga vana kabõl oll' natukõnõ maad kõrvalõ. Sinnä ei olõ matõtu mitte midägi enäp, kedägi, sinnä vanna kabõlide. Ja tull' sôs vana kabõli kottalõ sinna, muidugi, arvatavasti, tunnõl vällä. Ja tuli keset kabõlit vaimu vällä ja lätsivä-s uuõstõ sinnä Armuorgu tagasi. Jah.

ERA, CD 59 (44) < Kanepi khk, Piigastõ k, end. mõisahoonõ < Kõllõstõ k, Veski t – K. Tamm < Elmar Haljaku, s. 1911 (1997)

14 Kitsed altari ümber

Meil Urvastes oli kellamees kaks põlve Glokmanid, isa Zähkri ja poeg Kaarel. Zähkri jäi pimedas, oli palju aastaid pime, enne surma sai veel nägijas. Rahvas räägib nii, et Zähkri oli laupäeva õhtul läinud käärkambri ahjusid kütma. Käärkambri oli ahjusid köetud, juba laupäev ja pühapäeva hommikul ka, siis olid hästi soojad. Pannud ahjud kütte, ise läind kiriku uksest kirikusse minema, teind ukse lahti, et sisse minna, jäänd ukse pääle ehmadades seisma – altari ümber seisnud kitsed, jooksnud uksteisest läbi ja mökitanud kõvasti. Zähkri heitnud risti ette ja tulnud ära, pärast olevad kohe pimes jäänd.

ERA II 156, 473/4 (4) < Urvastõ khk ja v, Tatra t < Vahtsõ-Antsla v – A. Jeret < Ann Tetler, 66 a (1937)

15 Nõid pekri

Urvastõ keriku lähkün olnu üts nõid pekri. Kes timäga tsänklõma lännü, toolõ jal midägi tennü. Tütrik lännü inne kerikut saia ostma. Naanu pekriga tinglõma saia pääl. Lännü sõnotõlõma. Lännü tütrik säält sôs kerikohe ja nännü, et vesi kerikun. Kisknu rõiva kaala ja lännü suurt tiid piten, perse palas. Rahvas kaenu kui ilmailmet. Ei olõ määnestki vett olnu.

Üts miis lännü kah kerikohe, võtnu saia ja raamat

kaŋgli all, astnu sisse. Pekri nõidnu nii, et olnu vasik kaŋgli all.

Üts inemine lännü jal kerikohe ja nännü, et keriku katus palas. Tuu naanu rüükmä, et tulgõ vällä, kerik palas. Rahvas naanu vällä tükmä. Oll' pallu latsi jalgu sõkutu ja kässi-jalgu katski murtu. Pääle tuu oll' tuu pekri säält vällä aetu.

ERA II 259, 313/4 (4) < Urvastõ khk, Leiso k, Leiso-Juhani t < Kanepi khk – E. Kirss < Liiso Pihooja, s. 1866 (1939)

16 Kikka usku!

Urvastõn om taa, näet noh, kah om taa kikas ülevän, säält tornin. Koolin üte poiskese käest küsüti, et mis usku olt, et kas luteri usku vai vene usku. Poiskene ütël, et ma olõ kikka usku!

"Määne-s tuu kikka usk om?"

"Noh, sa-i tiia sôs, et Urvastõ kerigu torni otsan om kikas, et ma-lõ kikka usku." Noh, olõs pidänü ütlemä, et luteri usku, aga poiskõ nii tõtete selet vällä, et ma-lõ kikka usku.

Tuu poiskõnõ jah, õiond' nii. Nii kõvaste õpetajale vasta ja-et, mina-i ole määndsegi luteri vai vene usku, et mina olõ kikka usku. Jah.

ERA, MD 792 (31) < Urvastõ khk, Jakapi k, Mäe-Jakapi t – H. Kästik, V. Valper < Erika Kalamees, s. 1925 (2006)

Häbipost

17 Lapsetapja pää teibas

Üsna vanal ajal pandud kord Urvaste kiriku juures lapsetapja tüdruk selleks kaevatud auku ja aetud arkadraga pää otsast [ML]. Pää seisnud kaua teiba otsas [VJ].

EKLA, f 199, m 30, l 209 < Urvastõ khk, Murra k, Kõuhkna t; Hansi k, Hansi t – A. Laurson < Mari Liin, 76 a; Vidrik Järvepalu, 78 a < emalt (1927)

18 Häbipost

Prantsuse sõja ajal oll' Urvasten väega kuri pastor Praock. Tä ähvård inemisi maha lasta tappa. Tema ajal oll' Urvaste keriku lähedal häbipost, kos pesti neid, kes es täudä keriku määrust. Säält pesti naisi ja latsi palla ihuga. Tu post oll' alale viil 1863. a.

ERA II 244, 532 (18) < Urvaste khk, Kirikuküla, Alakõrtsi t – L. Paal < Johan Pittin (1939)

Urvastõ kirikumõis

19 Tammed kui testamendid

Suvel, ühel ilusal päeval, mil parajasti kirikus jumalateenistus kestis, möllas väljas äike. Korraga suur kärak, mis purustas kiriku torni – see oli kogudusel esimene koorem kiriku ehitamise eest kanda. Kohe hakati uut torni ehitama, tehti palju lühem kui endine, see torn on kirikul praegu.

Urvastesse valiti esimene õpetaja 1710. aasta. Võtame Suurepiibli neljas trükk 1834. aastal, kust võime lugeda, et 1710. aastal oli Rootsi kuningas andnud käsu Suurpiibel maakeelde tõlkida. Tõlkijateks valiti kaks õpetajat: Kullamäe õpetaja Göseke ja Tartu Urbaste õpetaja Gutsleff. Muuseas istutanud Gutsleff kirikumõisa kaks tamme, esimese Vana Testamendi ja teise Uue Testamendi jaoks: põhimõte olnud see, kumb tamm enne kaob, nii kaovad ka testamendid. Tammed kasvasid liiga jämedaks ja hakkasid paar aastat tagasi äkkselt kuivama ning murduisid mineval suvel mõlemad maha. Vanad inimesed usuvad, et nüüd kaovad mõlemad testamendid, so Urvaste kogudus laguneb ja mõlemate testamentidega pole siin enam midagi teha, ning see on ka juba näha, et igal pühapäeval on kirikus vaid kolm-neli vabisevat vana tudikest.

E 63849/50 < Urvastõ khk – A. Pallits (1929)

Kirikuõpetajad

20 Kolm pattu

Vanal ajal olevat Urvastu kirikus öösisid kirikuteenistusi peetud. Rahvas jutustanud neist öösisetest kirikuteenistustest palju, nii et see jutt ka selleaegse õpetaja Want'i kõrvu läinud. See õpetaja Want olla väga pühamees olnud, kes tontisid pole sugugi kartnud, vaid neid tihti siit ja säält Jumala sõna läbi minema ajanud. Ka olevat tema surnusid võinud veel ette kutsuda. Väga palju imelugusid räägitakse sellest õpetajast, mis ta kõik ära on võinud teha ja näha. Kui Want nüüd seda öösist kirikuteenistust teada saanud, siis tulnud talle lust seda vaimudele ära keelda, et mitte nemad ükskordki ei peaks kirikuteenistust pidama.

Aga kuidas seda teada saada, mil vaimud kirikus on? Want aga leidnud ka selleks nõu, ta jätnud iga pühaba

oma lauluraamatu käärkambrisse ja saatnud ühe vana-tüdrukku, kes väga julge olnud, seda raamatut öö ajal säält ära tooma, öeldes, et ta teda on kogemata sinna maha unustanud ja et temal seda nüüd tarvis.

Nõnda läinud lugu ligi pool aastat mööda, et õpetaja ikka meelega mõne asja pühaba kirikusse maha on unustanud ja tüdruku siis öösel järele saatnud, aga sellegi pärast pole ikka veel midagi ette tulnud, nii et õpetaja kannatus ka juba tahtnud otsa lõpeda.

Ühel sügisel pühaba õhtul, kui tüdruk kirikusse jälle läinud unustatud lauluraamatut tooma, tulnud ta ilma selleta jookstes tagasi ja ütlenud: “Õpetajaherra, mina ei julge mitte kirikusse sisse minna, sest see on valgustatud ja rahvast puupüsti täis!” Nüüd olnud Wantile oodatud silmapilk kätte tulnud. Ta vaigistanud tüdruku ja ütlenud, et ta ise saab raamatu ära tooma. Pannud omale kirikuriided selga ja võtnud piibli kaendlasse, pääle seda võtnud ta ka kellalööja kaasa, kellele ta kinnitanud, et midagi ei pruugi karta, vaid julgeste peab tema järele käima. Läinud siis kiriku juurde. Käärkambrist astunud õpetaja oma kellalööjaga kirikusse, mis heledaste valgustatud olnud ja inimestega otsast otsani täis kubisenud, aga kõigel kirikus olejatel olnud surnu linad ümber. Ka õpetaja olnud neil kantslis ja ütlenud vägevusega jutlust.

Kui Want kirikusse astunud, annud kõik temale auupaklikult ruumi kuni altari ette minna. Säält löönud Want piibli lahti ja hakanud lugema. Kohe hakanud ka inimesed ükskord kirikust välja minema, kuni ainult nende õpetaja (va kurat ise) veel kantslis olnud. Nüüd tulnud ka tema kantslist maha, läinud altari võre ette ja ütlenud: “Ah kas sina arvad ennast kõige pühamaks, et kõik minema kihutad? Ka sinulgi on kolm pattu: ükskord võtsid sa Riia linnas saianaese käest ühe kringli ja jätsid maksmata. Teine kord kargasid sa üle tee kraavi, kui ühe haige poolt tulid, ja katkusid ühe ernekõdra külamehe välja päält. Kolmas patt on see, et sa kord kemmergus olles ühte vaimulikku laulu laulsid.” Selle pääle ütlenud Want kuradil ja sirutanud oma pahema käe esimese sõrme talle vastu: “Kui sul Jeesuse Kristuse verest ka ühendust on, siis pure minu sõrme.” See löikanud vanamehele südamesse, nii et temagi on punuma pistnud ja õpetaja Want oma kellalööjaga kahekesi kirikusse jäenud, kust nad selle järele kodu läinud. Pärast seda ei ole Urvaste kirikus enam öösist kirikuteenistust nähtud.

HI 9, 832/4 (169) – A. Suurkask (1898)

Praost Robert Kannukene oma tütre, KM Rahvaluule Osakonna korrespondendi Leiti Kannukesega Urvastõ kirikumõisa ees. ERA, Foto 3075, R. Hansen 1957

21

Vant olõvat vaimõ pillnu kerikust vällä ja üüside matusõ pääl käänü lugõman. Ei olõ tä midägi pellänü. Ütskõrd om jal timä manu mintü, et mõtsan kongi tii veeren üts valgõ kogu hirmutas inemiisi. Vant pandnu kah kerigumäntli sälgä, lännü sinnä. Olnu väikene latsõkõnõ, kivi pääl istnu. Ojanu iks, et oh mina vaenõ, oh mina vaenõ. Vant naanu timmä nuum'ma: "Mis sina käüt, kon su koht ei olõ!"

Vaim võtnu Vandilõ vasta: "Haa, sa Riialiina krõngli-varas, ma sinno tunnõ!"

Vant käändnü ümbre. Ütelnü: "Tuu om õigõ külh. Ma koolin käve, sõs üte krõngli varasti saianaase käest."

Lännü vana Vant kodu ja olnu nü ar heitünü, et värisnü kõik. Tuust lei tälle surmahaigusõ.

ERA II 259, 311 (4) < Urvastõ khk, Lilli-Annõ k, Hanni t < Mustja mõis – E. Kirss < Peeter Raudsepp, s. 1865 (1939)

22 Õpetaja ja uibu

Urvaste kiriku juures oli vanast, emaema aegu, uipuu (õunapuu) kasunud, mis väga palju õunu andis. Kes õuna võttis, sai vigatses. Nii oli palju haigeid saanud.

Õpetaja oli jutluse pidanud ja siis lubanud esimese paugu lüüa.

Oli läinud ka ja löönud esimese paugu. Keegi ütelnud puust: "Oh sa kringli varas." Õpetaja olnud noores eas koolis käies ühel saianaesel kringli ära võtnud ja muud ei midagi.

See vana õpetaja (Kas Vant või Gutling) oli ka Kanapää õpetajaid ette kuulutanud ja seda aega.

ERM 3, 47 < Kanepi khk, Piigandi k, Krõmpsi t
– R. Jaska < Leena Reitkam, 55 a (1920)

Sulbi veski. Erakogu

Sulbiliin

183

VV: Ma ole toda mõtelnu, mille kutsutas Sulbi liin või üteldäs iks, et Sulbi liin ja Sulbi liin.

JR: Esi oma rahvas om hakanu tedä niiviisi kutsma. Ja mul om sääne seik meelen tollõst, ku mi kävemi Leningradi turgu siit kolhoosi kaupa müümän, et raha saia veidikene. Ku riiginormi är antu, sis ülejäänuga võiset tetä sös, midä tahat. Sis joba, kui veidikene sai tuu elo joba liikuma, ku autu ol' juba olõman ja. Ja sis meil üts, kellegi sugulane ol' säääl tuttav, Leningradin, kelle puul olime sis üüd, no säääl, s-üte pääväga es saa kaupa är müvvä. Ja sis säääl, tuu kedägi küsüs säääl, et kost ti peri olõti ja. Tuu ütles, et mi olõmi Sulbist. – Mis kodus tuu sääne om? – No, tu-om Sulbi liin. Noh, tuud ei olõ kuulnu nä, ja sis: Kas tuu om suur liin või? – Noh, suur liin jah. No niisama pikk ku Leningraat, aga natukene ahtamb om.

No ja selle kah, me nakassimi tuuperäst Sulbi liinas ka siin kutsma innast, et noh, Sulbin olliva vanast laada ja, ja Osolan es olõ midägi. Sulbin ol' isiki suur ühiskauplus innembä ku Osolan ol' ja. Aga näet, kõik aig om näet nüüd muutnu aša ärä, soo Sulbi palamine ja-ja soo kõik ja hulga nuuri mehi sai siit sõja ja sös selle, noh mõtsa-vendadega, väga pallu inemisi siit ka langõsi, ütele kui tõsele poole.

ERA, MD 603 (52–53) < Urvastõ khk, Sulbi k < Haamastõ k, Põksi t – K. Kink, V. Valper < Jaan Reiman, 80 a (2005)

184 Sulbi ol' jo liin!

Egas muidu, Sulbi ol' jo liin, meil ol' kõik uma tiimaja ja viinakauplus ol' siin eralde ja. Ja sös ühiskauplus ja, ja peenviinakauplus viil eralde ja. Siin, siinsaman ol', siin nurga pääl, kos präegu taa tii siin pööräs, siin nurga seen ol' peenviinakauplus või selline, noh, pudukauplus. No ja sis vastas ol', säääl silla nurga man, sös peris viinakauplus õkva. Niiviisi, ja sis ol' tiimaja edesi, sinnapoolõ taad

tiid piten. Ja sós sääI, kos praegu kauplus om, sääI oll ka kauplus, tan. Ja sääI alajaama kottal või sääI oll sós tuu ühiskauplus, “Helsi puut” üteldi tuudaigu tedä, niiviisi.

ERA, MD 604 (15) < Urvastõ khk, Sulbi k < Haamastõ k, Põksi t – K. Kink, V. Valper < Jaan Reiman, 80 a (2005)

185 Sulbi laul

Sulbi-ga alevik pikk ja pime,
sisse nagu kotti mine;
kui sa Sulpi sisse läät,
siis sa viinapoodi näät...

Viinapood oli kohe üle silla esimene, vasakut kätt, tähedab, enne silda oli sis. Ja selle viinapoe pidaja nimi oli Paul Gangbaum:

Tal lips on ees kui linnutiib,
mis Tartust ikka Võrru viib...

Mina nägin teda küll ja ta oli muide väga lugupeetud mees. Kuskil 40 aastat tagasi veel, kui mina sääI kandis

käisin, sis tema käis pidudel ja tüdrukutel oli see väga suur au, kui Paul võttis neid tantsima.

ERA, MD 780 (35) < Urvastõ khk, Pihlõni k, Väikuni t < Sulbi k, Vumba t – V. Valper < Väino Lindsaar, s. 1922 (2006)

186 Kandša Pauli tsiga

No aga Pauliga oli niisugune lugu, et Paul kutsus siis mehi endale appi siga tapma, seda minu vanemb vend rääkis, seda jandalit. Jah, ja no mehed, no kes siis viina-kaupmehele ei tule appi [*naerab*], mehi hästi palju ikka ja, kõik tulevad, et noh: “midägi iks, et kas või vii kanda või midagina,” ja Paul ütles, noh, tavai ja, no “et kuidas sul see siga on ka, et, suur ta sis on ja?” – “No mis ta om, et ta om nii vällä söödetü, et ei süü, et huultega viil linaseemnetompi võtt, muud inäp ei süü ka et, mis kura-dit enäp hoita, et är tappa ja valmis.” Ja no, tapmise päev määrati kindlaks sis ja, ja mul vend oli läind siis kah, et määne tuu tsiga sis om. Jah, no sääI oli sis, tähendab, õu

Kärgula tuletõrje seltsi segakoor 1926. a. Ristiga märgitud Sulbi “linnapea” Paul Gangbaum. Erakogu.

Poehoone Sulbis. Erakogu

oli tal ja plankaed oli, noh, nii pooleteise meetri kõrgune või rohkem. Ja mehed sis sääll õvve pääl kõik hakkamas ja, lastud siga sis säällt aedikust välja ja siga [naerab], vend ütles, et siga ilmselt nägi toda pussi välgatust, sis oli vopsti! üle selle pooleteise meetrise, tänava pääl ja pani ees ja mehed röökides taga. Nad olid kuskil üks pool kilomeetrit taga ajanud, sis oli siga nii ära väsi, oli pikali maha kukkond. Sääll oli sis ära... [naerab]. Ja nii et, see jäi nagu sis nagu anekdoodiks, et kui kuskil seatapmine oli, et “kas sul olí ka sis nii rammun, nagu Kandša Pauli tsiga või?”

ERA, MD 780 (36) < Urvastõ khk, Pihlõni k, Väikuni t
< Sulbi k, Vumba t – V. Valper < Väino Lindsaar, s. 1922 (2006)

Vumba (Humba) talu mänd

187 Peidetud varandused

Aadam Käršina Vumba talu maa pääl Kärgula vallas oli olnud suur mänd, sinna männa alla oli enne Rootsi

sõja pantud kolm kirstutäit riideid ja kastitäs raha. Päält Rootsi sõja, kui jutud hakkasid liikuma, et raha ja riie on männi all, hakati kaevama ja leitigi kolme kirstuga riie. Aga raha ei leitud, arvatavasti on raha salaja ära viitud. Mändi, mis sääll kasvas, põletati ja nüüd om ta maha löigatud.

ERA II 243, 110 (5) < Urvastõ khk, Kahru k, Annussõ t
< Sulbi k, Vumba t – E. Annom < Marie Kangsepp, 60 a
(1939)

Silmistmägi

188 Sõjaaegsed matused

Sulbi kõrtsist teisel pool, Humba talu maas olla sõjaaegseid matuseid. Kohta kutsutakse Silmistmäeks. Vanad inimesed olla ise sääll matuseid näinud.

EKLA, f 199, m 30, l 15 < Urvastõ khk, Rummi as – A. Laurson < Eeva Aland, 72 a (1927)

Silmistmäel. V. Valper 2010

189 Nägemused mäel

Sulbi aleviku ligidal Kärgula vallas asub mägi. Kohalikud elanikud on säääl nägemusi näinud ja sellepärast on saanud oma nime Silmistmägi.

ERA II 243, 109 (2) < Urvastõ khk, Kahru k, Annussõ t < Sulbi k, Vumba t – E. Annom < Marie Kangsepp, 60 a (1939)

190 Kitsas kõver tee

Silmistmägi on tollõ pärast, et tä oli nii kõver – vanasti – kitsas ja kõver, et silm... silme ette ei näinud, mis säääl mäe pääl tulõp, a nüüd on ta laiendatu muidugi, nüüd on ta natukene, noh, natukene ka on kõverakene, aga nüüd on ta lai ja suur. A vanasti oli säääl kahel pool perve ja sis niukene kitsas koht oli. Tollõ pärast, jah.

ERA, MD 603 (21) < Urvastõ khk, Sulbi k < Haamastõ k, Põksi t – K. Kink, V. Valper < Jaan Reiman, 80 a (2005)

*Jüri kiriku nurm, kirikutrepp
(lävealutse kivi), ohvrimänd*

191 Kirikutrepp

Jüri nurmel, Sulbi külast umbes 1 klm, on suur lapergune kivi, mida kirikutrepiks kutsutakse, mida mõned pühaks hüüavad ja mille ümber vanad inimesed lapsena karjas käies valget oinast vedanud, et lumi rutem maha tuleks ja karjast pääseks. Järelda, et samal kohal seisis nimetatud kabel, ja et kivi tõesti tema trepiks olla võis. Aga katoliku- ja paganausu poolehoidjad sinna sisse ei läinud, kartes oma pühaduse rüvetust; luteriusu õpetaja oli kaugel ja kohapeal lokkas endine katoliku ja paganausk edasi.

E 53688 < Urvastõ khk – G. Kimmel (1923)

192 Jüri kirik

Umbes 1680. a ehitatakse kabel Hamaste, aga seda keegi ei tarvita tülide pärast. Ja asjaolu selgib täiesti, kui tähele panna seda, mida rahvas kõneleb. Käspre talu põllu sees, mida Jüri kiriku nurmeks kutsutakse, on “vana ilma aegu” olnud tähtis ohverduse koht ühe suure pedaja all. Käidud koguni Lätimaalt siia hobustega ohverdama ja kohalikud sandid olnud jälle omalt poolt hobustega siia kokku kogunud, et ohvriandeid ära vedada. Üks õpetaja lasknud selle männa maha raiduda – puud kutsutud Jüri kirikuks.

E 53689 < Urvastõ khk – G. Kimmel (1923)

193 Jüripäev Lävealutse kivil

Kärgula vallas Käspre talu krundis olnud vanasti Jüri kirik. Praegu on põllul veel alles suur madal kivi, ligi kaks silda pikk, viis jalga lai, kõrgus ühelt poolt poolteist, teiselt kaks jalga. See olnud kiriku “lävealutse kivi”. Paganausu ajal käinud rahvas jüripäeviti säääl puuhobust ohverdama. See olnud aastase varsa suurune ja hoitud

Jüri kiriku nurm. V. Valper 2010

muul ajal talu aidas [LL; JK]. Ka olnud vanasti kiriku aseme lähedal suur mänd, mida rahvas pühaks pidanud ja talle ohvrit toonud. Õpetaja Quant olla selle lasnud maha raiuda [SN]. Männa kõrval olnud vanasti luu, mis igal jüripäeva hommikul vahtu välja ajanud ja tänitanud, ikka umbes, umbes [ML].

EKLA, f 199, m 30, l 27 < Urvastõ khk, Sulbi k; Riste k ja t; Haamastõ k, Makõ t; Murra k, Kõuhkna t – A. Laurson < Leenu Loppi, 86 a; Jaan Kolberg, 79 a; Samuel Nõgel, 84 a; Mari Liin, 76 a (1927)

194 Ohvrid puuhobusele

Käspre talu aidas olnud puust must hobusekuju, kellele inimesed igasuguseid andisid toonud.

Mida ohverdati? – Kõike. Täpselt ei mäleta.

Ohvrikoht – vana aida ase – asub lõunapoolse Käspre talu aidast 30 m lääne pool ja kujutab endast 5–6 m läbimõõduga kivivaret.

RKM II 398, 563 (2) < Urvastõ khk, Haamastõ k, Käspre t – H. Valk < Helmi Tann, s. 1906 (1986)

Rõipõlohk. V. Valper 2010

Rõipõlohk (*Vaeva lohk*)

195 Loomade muhutõbi

Kärgula vallas Käspre talu metsas on lohk. Sinna lohku om maetud muhutõbiseid loomi, kes on elusalt sinna viidud ja on sääl päevi vaevelnud ja viimaks on ikka terveks saanud. See muhutõbi on olnud Rootsi sõja ajal. Sel ajal on haigused inimestelt palju loomi riisunud ja inimesi vaeseks teinud. Sellest on ta ka oma nime saanud Vaeva lohk.

ERA II 243, 112/3 (8) < Urvastõ khk, Kahru k ja t
– E. Annom < Hedvig Annom, 37 a (1939)

196 Katku loomad Rõipõlohku

JR: Sääl on, üks kilomeeter siit Sulbist sinnapoole on üks koht, nimi om Rõipõlohk.

Ta-m metsa sees, kahe tee vahepääl, nisukene lohukotus. Tuu nimi, nimi om saadu tollõst, et sis ku tuu katkuaeg siin oli vói. Et sis see oli selline koht, kuhu viidi need katku loomat. Ja sääl, säält nagu vesi ei valgu kuhugipoolõ muijalõ. Ta on selline koht, et ümberringi on kõrgem koht metsa sees teede vahel ka, nii et sinna sai sis juurde.

VV: Kas toda Rõipõlohku kuigi peläti ka?

JR: No, ei mäleta tast erilist pelgämist, aga kuigivõrd esi ka nigu värisit, ku poiskõsõna kävet, aga harisit är kuuli kävven, sõs olõ nigu. Edimält jah, oll nigu määnegi tunnõ säält poiskõsõna kävven, kait sinnapoolõ ka-ks. Aga muid ei tiia ma. Järgmine lohk oll Palolohk säält, tuu om sinnapoolõ mõtsast vällä saamise man, sääl.

ERA, MD 603 (19); ERA, MD 604 (9) < Urvastõ khk, Sulbi k
< Haamastõ k, Põksi t – K. Kink, V. Valper < Jaan Reiman,
80 a (2005)

MO: No sääl olõs nigu kuradi jälg pääl vai sääne noh, legend sääne. Aga mu meelest vanaisa suust ma nigu kuulse jah, et, et – vai Vanapagana kivi vai. Sääl olõs nigu jalajälg pääl.

ERA, MD 769 (47) < Urvastõ khk, Säre k, Pärsimäe t
– K. Kink, V. Valper < Margus Ots, s. 1954 (2006)

Tondilomp, Pärsimäe rehi

460 Nagu lont müts

Pärsimäe talu piirides on lomp, mida kutsutakse Tondilombiks. Selle lombi kaldal olnud rehi. Kord õhtul olevat koerad hirmsasti rehe juures haukunud, sulane läinud rehe juurde vaatama, koerad haukunud otse rehealla. Kui sulane oli saanud rehealla, olli korraga suure mürinaga temast mööda lennanud nagu lont müts koerte keskele. Koerad joosnud laiali, elukas hakanud siis ringi keerlema ja kadunud viimaks suure mürinaga lompi. Sellest ajast hakatudki seda lompi kutsuma Tondilombiks.

ERA II 243, 405 (8) < Urvastõ khk, Säre k, Pärsimäe t
– H. Kirsenberg < Peeter Ots, 68 a (1939)

Rahvaluulekoguja ja jutustaja otsivad Vanapagana jälge. ERA, VF 7737, K. Kink 2006

461 Vaimud rehes

Kõik rääkivat, et Pärsimäe rehes on vaimud. Ja neid olevatki vanasti palju nähtud ning kuulnud.

Ükskord läinud üks noormees rehest öösel mööda ja kuulnud, et sees naerdakse. Läinud siis vaatama ja tõmmanud tuld, aga kedagi polevat olnud. Naer läinud temast ikka kaugemale ja tema sel järgi. Jõudnud seinani välja, kuid naeru olevat juba seina taga kuulda. Mees hakanud kartma ja tulnud oma teed. Teised ütelnud pärast, et nemad küll ei oleks kartnud.

RKM II 72, 180/1 (3) < Urvastõ khk, Antsla l < Säre k, Pärsimäe t – M. Patte < Maali Ots, 76 a (1958)

462 Ei olnud hea elupaik

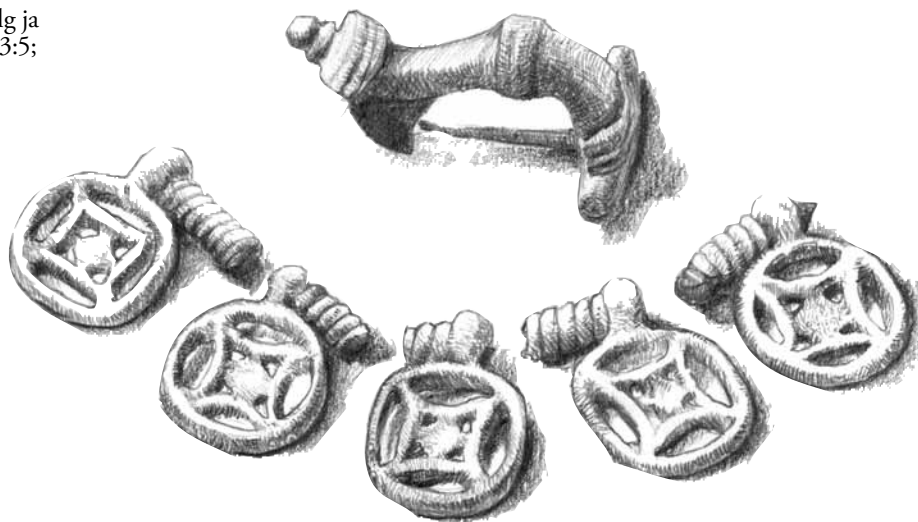
OK: No too Tondilomp on sääl põõsaste sees.

VV: Mis te tollest teate?

OK: Et ku vanasti, ma-i tea, kas sis Margusel isa või isaisa sis, kes viisid, ehtasid maja sinna alla. Et siin Tondilombi juures ei olnud hea elupaik või midagi. Ja sis olid sinna ehitanud alla uue elamise.

VV: Et kas sis mingeid tonte ka räägiti või?

Leide Truuta kiviakalmest: pahksõlg ja katked kaelakeest, u 3. saj. AI 1993:5; AI 1993:20

OK: No, ma ütlen, ise ei ole tolle aja mees, et ei [*naerab*], ei tea nii palju.

Ja siin, näet, on üks huvitav ümarik, selline tumedam laik. No mõni aasta tagasi ükskord tormiga tekkis ja on kogu aeg, kas niidetakse või-i niideta, ikka on see, üks rõngas on säääl sees. Just üle oru, näet, on tumedam selline ümmargune plats.

ERA, MD 771 (23; 26) < Urvastõ khk, Säre k, Suurõ-Pärsimäe t < Selli k, Kannimäe-Lanna t – K. Kink, V. Valper < Olev Kannimäe, s. 1965 (2006)

Kärnä pedajas

463 Annab sülega võtta

Vana-Antsla vallas Säre külas Kärna talu krundis kasvab õige suur mänd, mille oksadki nii jämedad, et annab sülega ümber võtta. See mänd olla juba 200 aastat enne Rootsi sõda olnud sama suur.

EKLA, f 199, m 30, l 41 < Urvastõ khk, Reidle k ja t – A. Laurson < Leena Treumuth, 75 a (1927)

464 Vanasti pandi kulda maa sisse

Võrumaal on üks pedajas, tema on väga vana ja temal kasvavad oksad alaspidi. Ta on Kärna pedaja. Pidi Rootsi kuningas vanasti istutanud olema, sest on 300 aastat tagasi, kui ta siin valitses, siis istutanu.

Tagusperi pedajaoksa istutanud, et kui kasvama läheb,

siis saab tema isa püksi kätte. Ta on juba palju aega kasvanud.

Urvastu kiriku kellamees nägi unes, et sealt tuleb pedaja juure alt kaevata kell 12 öösel, sinna on suur raha sisse pannetud. Nägi sihukest und ja läks sinna kaevama.

Kaevas, kaevas mitu tundi, seni kui katlavang oli maa seest väljas, kuldraha – vanasti pandi kulda maa sisse.

Jah, hea meel mehel katla man, et nüüd on raha käes. Aga ühekorraga tuleb suur tuul ja mürin ja tõllad sõidavad. Ja tema taade vaadates oli suur kolin ja katel läks maa sisse tagasi.

Teise hommiku läks vaatama, auk alles, katel kadunud.

Seda juttu räägiti seal maal, see on tõesti sündinud lugu.

RKM II 91, 446/8 (1) < Võru l – J. Põldmäe < Eduard Evirand (1959)

Kivisilla Kalmömägi

465 Palju suuri luid

Vana-Antsla vallas, Antsla alevist 1½ kilomeetrit eemal Säre külas Kivisilla talu maa pääl on Kalmamägi, kust umbes 30 aastat tagasi maja vundamendi kaevamisel palju harukordselt suuri inimluid välja tulnud [AH]. Olla Rootsi sõja aegne matusepaik. Ka mõni mõök olla

Kivisilla Kerikuasõ ja Kalmõmägi. V. Valper 2010

leitud [JH, KK]. Praegu kasvab mäel hõredalt mände ja kadaka- ja lepavõsu.

EKLA, f 199, m 30, l 3 < Urvastõ khk, Villaliin; Rimmi k, Väike-Kauksi t; Oe k, Sikaveski t – A. Laurson < Anna Hank, 76 a; Jukk Hansi, 82 a; Katri Koch, 58 a (1927)

466

Kalmumägi Kivisilla talu juures on nime saanud sellest, et sinna on palju inimesi maetud.

RKM II 53, 440 (8) < Urvastõ khk – I. Vill (1956)

467 Poiskese ollimi

Säält olõ ma esi katõ luukerre mäehaõa päält... No poiskese ollimi, niisama. Liivakarjäär oli tettü ja liivakarjääri ülemise tipu man, ma-i tiia, mis mi säält ungitsemi, kats luukere sis tuli jumala tipust välja. Ja na olli vast niisama sügavan ja sis oll mingi sõrmus ja rihmapannal oli, noh, jummal tiid, mis matõfalist, oksüdeerünü olli, kollatse

ollu sääntse. Ilmselt vasest vai, vai mis aigse naa võise olla. Nii et katõ luukerre saimi säält, tuu võisi olla aasta, noh, kuuskend viis-kuus, sinnäkanti. Aga Kalmumäes kutsutas tedä igiammu juba. Nii et sinna omma kah kunagi midagi, kedagi maetu. Mis aigse, toda ei mõista ütelda.

ERA, MD 769 (44) < Urvastõ khk, Säre k, Pärsimäe t – K. Kink, V. Valper < Margus Ots, s. 1954 (2006)

Hauka talu, Verevaaludsõ sööt

468 Palju verd valatud

Antsla alevi lähedal endise Auka talu maal kannab lage sööt Verevaaluse nimetust – säält olla vana sõja ajal palju verd valatud.

EKLA, f 199, m 30, l 34 < Urvaste khk, Oe k, Haavistu t – A. Laurson < Karl Zibo, 66 a (1927)

Antsla linn, Kährimägi, Sikasällä mägi

469 Antsla nimed

Muiste oli Antslas kaks mäge lähestikku: Kährimägi, kus olid kährikkoerade urud ja Sikasällä mägi, praegune Pioneeride park. Nelja talu karjad käisid ühe mäe peal karjas. Karjused seadsid sikud pokslema. Pärast hakkasidki inimesed mäge kutsuma Sikasällä mäeks.

Hiljem ehitati alev ja vanad inimesed hakkasid mäe järgi alevit kutsuma Sikasällä aleviks. Hiljem aga pandi Auka talu järgi nimi Auka alev.

Pärast aga Antsla linn.

RKM II 250, 262/3 (1) < Urvastõ khk – H. Hain < Emma Vaap, 65 a (1967)

470 Antsla kõrtsid

Antslas oli seitse kõrtsi Eesti ajal, jah, seitse. Ja vaata kui huvitav kokkusattumus: nõukogude ajal tehti neid putkasid ka seitse. Kõik need olid need “Kabõlivaim” ja “Kolmõ kasõ kõrts”, “Nevski kõrts” olid ja “Puujala” ja, kõik sellised nimed kõik panti. Jah.

Kabõlivaim oli, Valgast üks poiss oli, valgõ pääga. Valgõ, ta oli selline kahvatu ja kutsuti Kabõlivaim. Ja

Tänav Antslas. ERM Fk 139:11b, B. Kangro 1913

sellest pantigi “Kabelivaimu” oma. See oli keset linna, noh, sis oll turuplats siin keskel. “Nevski” kõrts oli säääl, kus praegu on see “Edu”, seal, koperatiivi juures, vot. To-on “Nevski” vot, toda ma-i tea põhjust. Sis oli “Kolmõ kasõ” kõrts, siin Kongu maja vastas, siin, kus oli põllumeeste park või aed, kutsuti, oli kolm kaskõ, s-oli “Kolmõ kasõ” kõrts, jah. Siis oli siin, kus vanast oli, tänav otsõ läks, aga siia ehitedi need linavabriku majad, siist raudteejaamast läks otsõ sinna keskele. Ja no, kus ausammas, vot sinna läks välja. Siis säääl oli “Puujala”. See oli jälle puujalaga, see müüja. Jah, nigu “Puujala kõrts”. No vot, nii tekkiski, ega inimesed ju kõik panid kõik nimed kohe.

ERA, MD 776 (25) < Urvastõ khk, Savi k, Vahtsõ-Savi t
– K. Kink, V. Valper < Hans Värnik, s. 1932 (2006)

Maasikaorg

471 Hukkumispaik

Ükskord elanud Antslas mees nimega Kaljun. Ta sõitnud oma tõllaga Maasikaorgu ja sinna hukkunud. Inimesed räägivad, et ta tuleb saja aasta pärast välja, kuid senini pole veel tulnud.

RKM II 72, 164 (2) < Urvastõ khk – Antsla Keskkooli 5. kl õpilased (1958)

Rootsi sõjatee

472

Näet, ma olõ esi bussijuht ja bussi pääl keegi, üts miis kõnõl, et ma-i tea mis na olliva löüdnüvä, kah Rootsi sõa aigsid asju Kraavi kandin.

Vot see tee läts nüüd Kraavi kerikust müüdä, näet, vana tee. See läheb sirgelt õkva üle raudtii – muidugi nüüt ülesõitu ei olõ – ja siit ollõ sõs vist Rootsi sõdalase kah seda teed kasutanu.

ERA, MD 769 (40) < Urvastõ khk, Säre k, Pärsimäe t – K. Kink, V. Valper < Margus Ots, s. 1954 (2006)

Rootsi sõjatee. V. Valper 2010

Kuradi kivi

473 Väga pikad varbad

Vana-Anzlast Litsmõtsa minnes on tee ääres suure kivi peal inimese jälje sarnased jäljed. Seal olevat kord keegi Vanapaganaga maelnud. Kui ta Vanapagana tahapoole litsunud, siis on ta teda maha visata saanud, on ta teda aga ettepoole tõmmanud, siis ei ole ta temale midagi teha ega teda maha visata jõudnud, sellepärast et tal varbad väga pikad on olnud. Sellest ajast saadik olevat ka Vanapagana varbajäljed selle kivi peal.

H II 24, 171 (42) < Karula khk, Vana-Antsla v – J. Einer, P. Einer (1887–1889)

Kõõli mägi ja mets

474 Väike tont eksitab

Meie majast umbes 100 m kaugusel asub väike küngas. Seda küngast kutsutakse Kõõli mäeks. Seoses Kõõli mäega jutustas ema mulle loo, mille ta omakorda kuulis oma vanaisalt.

Juba ammu, ennemuistsel ajal oli kasvanud Kõõli mäel ja selle ümbruses paks ja tihe mets, võttes enda alla ka praegused Antsla alad. Kõõli mäel seisis väike majahütt, milles elas metsavaht. Metsa kutsuti Kõõli metsaks, metsavahti aga Kõõli metsavahiaks. Kui öösel pimedaga mõni inimene juhtus Kõõli mäe lähedusse, siis ta eksis ära. Rahvasuu räägib, et Kõõli mäel elab väike tont, kes inimeste kiuste eksitab neid.

RKM II 250, 252/3 < Urvastõ khk, Kraavi k – A. Puura < emalt, S. Puura, 38 a (1967)

Kraavi oja

475 Purjus papp

JK: Uumorijutt vai anekdoot om neidest Kraavi preestridest või papist, noh, halvustavalt, et nä joodiku olliva. Sääl enne Kraavi kirikut määnegi Kraavi oja juusk. Latsi ollõ ristitü sääl oja või jõe man, jõe pääl. Ka talvõl, latsõ ristiti sis pääle sündümise külält ruttu, mõnõnädäliselt ärä. Et papp purjun ja, jää sise auk raotu ja lats kastõti sinna vette sis ristümise aos. A papp ollõ purjun, üts ollõ käest är päsenü, läts jää ala sinnä. “Jummal om andunu, jummal om võttunu, andkõ järgmine!” Noh. Võta sis tões vai.

VK: Tuu om rohkõmb huumorijutt, jah.

JK: Noh, anekdoot vai sääne sõimujutt noidõ kottalõ, vaival, et ta õigõ om.

ERA, MD 773 (4) < Urvastõ khk, Selli k, Kannimäe-Lanna t – K. Kink, V. Valper < Juhan ja Vilve Kannimäe, mõlemad s. 1937 (2006)

Kollõri (Tõrva-, Julgu-, Jungu-, Matussõaia) mägi

476 Katkuaegne matusepaik

Vana-Antsla mõisa maa pääl, ligi Uue-Antsla piiri olnud kõrgemal kingul vana katkuaegne matusepaik, mida rahvasuus väga mitmeti kutsutakse nii: Kolleri mägi, Tõrvamägi, Julgumägi, Jungumägi, Matuseaia mägi. Sinna olla 60 inimest maetud [KR, AK]. Kolm inimest olla elusalt hauda pandud, kuna arvatud, et neist ellujäejaid pole. Üks hakanud paluma, et teised ta välja aitaks, lubanud siis kärbikuga ka teisi päästa, kuid välja saades jooksnud metsa, jättes teised ja jäenudki ellu [JJ]. Umbes 60 aasta eest raiutud Kollerimäelt mets maha ja kui hiljem Vana-Antsla mõisa valitseja Jakobson mäge üles künda oli tahtnud, käinud Nutt Ann, kelle isa sinna maetud ja kelle hauld rääkijad ise musta puust risti näinud (haud olnud eraldi teistest), mõisas palumas ja parun Georg Ungern-Sternberg oligi keelanud üleskündmise [AT, AK, KK]. Praegu on Kolleri mägi põllu all.

EKLA, f 199, m 30, l 4/5 < Urvastõ khk, Rimmi k, Järve t; Rimmi k, Suurõ-Kauksi t; Boosõ as, Savi t; Oe k, Hiire t; Oe k, Sikaveski t – A. Laurson < Katri Reile, 80 a; Ado Kalion, 86 a; Juhan Joab, 73 a; Ado Trull, 74 a; Katri Koch, 58 a (1927)

Kääpä rehi

477 Haiged suleti rehte

Miks Kääpä rehel on selline nimetus?

Antsla Põllumajandustehnikumi aia taga on vana rehe varemed.

Sõja ajal põles see rehi maha, kuid ka praegu räägib rahvas veel, et lähme Kääpä rehe juurde.

See rehi olevat ehitatud juba väga ammu.

Ja juba hulk aega tagasi olevat siin puhkenud koolera. Koolerasse haigestunud inimesed suleti rehte, kus nad surid. Hiljem maeti nad rehe ümbrusse maha. Sellest ajast kutsutaksegi rehte Kääpä reheks.

“Vabaduse” kolhoosi II põllumajandusbrigaadis on mägi ja suur kruusaauk. Seda mäge kutsutakse Kolleri mäeks, sest sinna olevat ka maetud koolerasse haigestunud inimesed.

RKM II 72, 135 (1) < Urvastõ khk, Kraavi k, Tõrvamäe t – E. Meister < Emilie Meister, 50 a (1956)

Paiusild (Pajukõrdsi sild)

478 Valvur Pajusillal

Et haigus väga laiali lagunened, pole Paju kõrtsi sillast inimesi Urvaste poole lastud, püüdes seekaudu haiguse edasikandumist takistada. Kiriku vöölmünder (rääkija isa) olnud säääl vahis [KR]. Siis ristitud Vana-Antsla mõisa Kääpä rehes lapsi, kuna kiriku juure pole luba olnud viia [KZ].

EKLA, f 199, m 30, l 105 < Urvastõ khk, Rimmi k, Järve t; Oe k, Haavistu t – A. Laurson < Katri Reile, 80 a; Karl Zibo, 66 a (1927)

479 Neli pajju

Jõgi juusõ üle tii. Üle jõe es ole õigõ t silda ja säält olf väega rassõ üle minnä. Tii kummalgi puul jõe veeren kasusi kokku neli pajju. Paju olli vana, põlitsõ.

Toda tiid müüdä olf sõitnu ütškõrd Rootsi kuning Karl XII uma saatkonnaga. Jõe manu jõudõn nägi tä, et jõel olf väega vilets sild, millest olf halb üle minnä oma sõaväega. Tä nägi kah pajje. Kohõ lassõ tä paju maha lõigata ja jõelõ silla ehitädä, millest sai tä minnä üle uma sõaväega. Tollõst, et sild olf ehitätü pajest, panti sillalõ nimes Pajusild. See nimi on säilinü ka nüüd viil.

RKM II 49, 183/4 (24) < Urvastõ khk, Kärstnä k – M. Reisma < Hendrik Reisma, s. 1886 (1955)

Paiusild. V. Valper 2010

The Church Found in the Wood

The Church Found in the Wood contains a selection of local lore from Urvastõ parish in the historical Võrumaa region. From among the more than 1300 texts of local lore from Urvastõ that have been recorded in the years 1886–2010 and are stored at the Estonian Folklore Archives of the Estonian Literary Museum, 544 have been selected for inclusion in the volume. All in all, the book covers more than 300 places connected with the local lore from Urvastõ and is divided into nine chapters.

‘Local lore’ is an umbrella term that has emerged in folklore studies in recent decades to cover a field of study that can be connected with certain places or objects in the landscape such as stones, trees and springs, or with constructions that have come about as results of human activities such as churches, manor houses or roads.

Seen from the point of view of classic genres of folklore, local lore covers a wide range. Folklore based on a location can be found in almost all subdivisions of the genre of the legend. Lore reflecting beliefs and traditions, e.g., leaving gifts at a healing spring, cutting crosses into a tree, is often connected with a single object or a wider region. Memorates that mention supernatural experiences at particular sites are also connected with places. And, finally, there are purely personal memories related to places, information on family and estate markers, yard-trees, etc. Among the short forms of folklore, material related to local lore can be found in proverbial sayings. While content of everyday stories is typically centered on particular individuals from a specific area, jokes are commonly unrelated to particular places. Also, local popular songs convey the performers’ sense of place, as do folk songs about historical events related to particular places. In the language of the runo song, a place name marks spatial relations on the home-abroad scale, or even hints at mythological space-time.

Mari-Ann Rimmel, a scholar of local lore, defines the concept as follows, “Local lore is folklore in which the place(name) is central; it is usually presented as a prose text and can include (place-related) legends and beliefs, descriptions of customs, historical lore, memories, etc., connected with places.” (Rimmel 2001: 21).

In 1998 the Estonian Folklore Archives set up a team for studying local lore as a separate research unit. The team has been connected with different research pro-

jects, including a digital database of local lore with over 20,000 entries as of today. As a result of the team’s work, selections of tales about places in Rõugõ, Kuusalu, Hageri, Juuru, and Rapla parishes and Järvamaa region were published; also a collection of lore about the manors in Harjumaa region has appeared in print.

Local lore from Urvastõ has been recorded since folklore collecting began in Estonia. One of the greatest contributors to the folklore collecting campaign initiated by Jakob Hurt towards the end of the 19th century was Gustav Seen, originally from Urvastõ parish. When Hurt’s contemporary Matthias Johann Eisen was coordinating the folklore collecting effort he would pay special attention to folk tales. The local tales from Urvastõ in Eisen’s collection were mostly recorded between the two World Wars of the twentieth century. In 1927 the Estonian Folklore Archives (EFA) was created and its employees started visiting Urvastõ. The first collector was Herbert Tampere, followed by Selma Läti (née Kuti), Rudolf Põldmäe and others. Valuable information about locations around Urvastõ was recorded by Agaate Laurson, a stipend recipient of the Academic Society of History. In 1939 a large collection of lore was recorded by Ello Säärirts (née Kirss), a grant holder of the Estonian Folklore Archives. Many local tales from Urvastõ were sent to the EFA under the aegis of the national competition in the collecting of local legends that was organized for school children in 1938–1939. After WWII the EFA was turned into the Folklore Department of the Literary Museum. Folklore expeditions uniting different institutions were started that would send numerous teams of researchers out on extended field trips. During those major expeditions, the region around Urvastõ was also briefly visited, mostly in the years 1957 and 1967. The contributions of local correspondents both before and after WWII have also been significant. School children from Antsla and Kuldri continued submitting their collected material; in 1955 a major collection of material was given to the EFA by Elfriede Siil. In 1996 the Chair of Folklore of the University of Tartu made an expedition to Urvastõ parish. During a 1997 collecting trip into Kanepi parish, employees of the EFA, which by this time had regained its historical name, recorded also nu-

merous local tales from Urvastõ. In order to prepare the present collection, Valdo Valper and others visited Urvastõ to collect local lore in the years 2005, 2006 and 2010.

As is characteristic of local lore from Võrumaa region, tales of the landscapes of Urvastõ parish reflect the variegated relief of the region. Several hills are noted for the views opening up from their tops, bodies of water are deep and rich in springs, and the isolation of marshes makes it possible to seek shelter there during wars. Lakes are said to have travelled from place to place, large stones brought to their locations by mythological giants. In but a few cases (such as manor parks, roads) is it human hands that have been given credit for shaping the landscape.

The most famous body of running water of Urvastõ parish and the whole of Võrumaa is undoubtedly the Võhandu, Estonia's longest river, also called the Pühäjõgi – the Holy River – in its upper course. Several sacred places have been located on its banks and ancient historical records mention that the river was considered holy.

Regarding springs, the so-called “eye springs,” which are considered to be healing, are mentioned most often.

One of the best-known objects of folklore in Urvastõ parish is Lake Uhtjärv. There are tales about it being a wandering lake, i.e. it has come to its present location from another place. It has often been said that Lake Uhtjärv demands sacrifices.

The thickest and oldest tree in Estonia, the Tammõ-Lauri oak that grows in Urvastõ village, is known across the country, although the most popular tree of the legends in the parish is the pine. For instance, stories tell us that pine trees are said to have grown near all the old chapel sites in the parish. The most recurrent motif of lore tells of the prophecy concerning a pine staff that has been planted in the ground, and when it takes root, the planter will return. It is mostly the Swedish king Charles XII who appears as the planter.

Occasionally, hidden treasures are mentioned in connection with trees; some trees and forests have the power to lead people astray.

As in several places in South Estonia, also in Urvastõ parish, a cross is cut into a tree growing by the side of the road along which the deceased is taken to church for the last time. With the passing of time, several wooden areas bearing crosses have thus come about; from among these

the Sastavi forest is notable for the diverse lore connected with it.

Among stones, the Old Heathen's stone (Vanapagana kivi) by Lake Uhtjärv and the Boat Stone (Loodsikukivi) of Keema have the greatest number of archival texts about them. People still tell many tales about both even these days.

From among the lore-related hills in Urvastõ parish, Sälgüsmägi Hill is the most notable one with more than twenty versions of legends having been told about it. A sacrificial stone and, later, a place for festivities have been located on the hill; it has been considered a military construction made of basketfuls of earth, or else an old castle hill which hides a treasure and in which several hundred people have been buried alive. Sälgüsmägi Hill, the Boat Stone and the sacrificial stone of Urvastõ village are the objects in the parish most often grounding tales of hidden treasures.

Concave landforms such as valleys and hollows can be expected to be associated with the world of spirits, the “other side” and the dangerous. Swamps that are located far from human settlements also serve as suitable locations for getting lost, having visions and meeting apparitions. The large marshes in the southern part of the parish have been known as places of refuge during the wars of olden times.

During different periods, the position of the church in the spiritual world of the people has been of varying importance. In addition to being a place where one can become exalted in communication with God, the church also serves as an important meeting place for people. Churches, standing out from the surroundings due to their architecture, belong to the most central objects of tales of local lore in all parishes. The Urvastõ church has been mentioned in the collections of the EFA more than one hundred times. The tale of the church having been found in a forest is the most often told motif of local lore from Urvastõ with its more than 30 archival versions. As folk etymology has it, the toponym comes from ‘urbepäev’ (Palm Sunday) that has most often been mentioned as the day of finding the church; also, it is often stressed that this happened after a plague or a war when the land was empty of people. There exist about twenty versions of the tale of the church bell at the bottom of Lake Uhtjärv, mostly connected with a Russian pillaging raid or a military campaign. Often, the beautiful sound of the bell of the Urvastõ church is emphasized.

The destroyed (or hypothetical) churches that have been preserved in folklore are related to medieval village cemeteries. Folk tales concentrate on finding bones or other objects there, while the lore concerning the churches is fragmentary. On the basis of written records the existence of some country chapels can be proved, but even if such data are missing, it is possible that small churches or chapels may have been located at village cemeteries or in their vicinity before the Reformation. Most numerous reports about such churches come from Osoa.

It has been supposed that the pre-Christian nature religion of Estonian peoples, which mingled with Catholicism, survived longer in Urvastõ parish than anywhere else in Estonia. The most significant religious conversion occurred only in the first half of the 18th century in connection with the movement of the Moravian Brethren. From that time several reports of destroying ancient sacred places have reached the EFA in connection with the activities of the pastor of Urvastõ Johann Quandt. Pastor Quandt is the most often named historical person in the tales from Urvastõ alongside *Margõt*, the lady of Urvastõ manor: there are more than 30 texts about him in the EFA. Several lore motifs told about Quandt have moved into tales told about Reinhold Gutglück, who served the Urvastõ congregation a hundred years later. The stories about later pastors of Urvastõ have an element of the everyday about them or are concerned with daily life.

As regards other historical personages, the Swedish king – specified as Charles XII in about half the cases – has been mentioned about twenty times. From among common people it is healers, witches and those who stood out with their wealth or wit among farm folk who have given grounds for stories; in more contemporary tales stories are told of forest brothers, men who could play instruments and crack jokes, leaders of Soviet-time collective and state farms and even village eccentrics.

A great deal of the personal tales in the EFA are concerned with manor owners. If the church was the most important focal point of the parish, the manors were smaller territorial units in which the people who lived there could communicate on a more or less daily basis. In the second half of the 19th century there were 16 manors in Urvastõ parish. In general, the era of the manors is remembered as one of torture – there were owners who had people beaten and/or killed in almost every manor. The lady of Urvastõ manor called *Margõt*

stands out as particularly bloodthirsty when it comes to the tales of beatings. Up to this day a tale is told about her funeral when lightning was said to have struck right into the grave from a clear sky as a significant omen. Another manor owner from Urvastõ parish who is reputed to have been connected with the other side is *Leimüster* from Vana-Antsla. He has been spoken of in connection with such motifs as fighting with northern lights and drawing a manor border across Lake Ähijärv with *Kroot* from Karula manor.

It is said that the *ius primae noctis* was widely practiced by manor owners around Urvastõ. Selling of the manor lands and other transactions they made have often been added a certain crookedness in folk tales. However, the von Maydell family, which owned Liinamäe manor during its final times, Gerhard von Samson-Himmelstjerna from Vaabina during the era of national awakening, as well as Katharina Elisabeth von Bose from Vana-Antsla were known as kind manor owners.

The history of the settling of the parish is reflected in the tales of taking over of village lands by the manors, people being resettled in other locations or exchanged for domestic animals. Road building has also been associated with different manor owners. Reports about paths across marshes and war trails of earlier times are especially interesting.

The manor centres themselves have also given ground for stories. Old buildings have inspired tales of underground pathways, hidden treasures and hauntings.

At the larger manors there were the owners' cemetery plots, occasionally with chapels; Urvastõ parish has among the highest number of manor cemeteries in Estonia. It seems that in comparison with the parish cemetery, manor cemeteries are much more prone to inspire tales of the supernatural. Stories most often related to the cemetery at Urvastõ manor are concerned with the funeral of the evil *Margõt* and her haunting of the place after her death. Ghosts have been sighted also at the gravesites of the manor owners of Vana-Antsla, Sõmmõrpalo and Vaabina. It has been thought that both Urvastõ and Vana-Antsla manor cemeteries are connected with the manor houses by underground pathways.

In connection with the village cemeteries mentioned above, folklore lists perished churches; the recurrent motifs also include meetings with supernatural beings, the power of such places to lead people astray, and reports of different objects found there. In cases in which the burial sites have been connected with a battlefield or war

graves, folklore merges the wars with the last one fought in a more distant past – the Great Northern War.

During the Estonian independence, poor farmhands' and cottagers' villages emerged on the lands expropriated from the manors, and were given jocular names in popular parlance. In Urvastõ parish more regional nicknames have been recorded than anywhere else in Estonia. The traditional report that the municipalities of the northern and southern parts of the parish were on unfriendly terms may reflect the relations between the neighboring tribes of ancient times. In contemporary tales, however, it is mostly good relations that are emphasized. The circumstances and population density of the first half of the 20th century are truthfully reflected in the descriptions of populous village festivities that nostalgically discuss the high number of young people.

Reports of the lore concerning particular farms and families are linked with the settlement history as well; often, the names of farms that have been created on the basis of personal names have become names for whole villages. The easiest way to start mapping the folklore environment surrounding the researchers is to begin with the storytelling tradition of their own family.

Thematically, the lore from Urvastõ parish resembles the lore from the rest of Võrumaa region, as well as the lore from the southern part of Tartumaa. The range of themes is becoming narrower in recent times, but a careful search will reveal that people can still be found who seem to have a special tale-conscious relationship with their home place.

When choosing texts for this volume, several principles turned out to be decisive. The main aim was to provide

the reader with a map of local lore from Urvastõ that would be as dense as possible, i.e. to provide texts about objects that would cover the parish as evenly as possible when located on a map. Whenever there was a choice between two tales with similar plots concerning the same place, and one of them was in the Võru language, the latter was preferred. Approximately one third of the tales included in the collection are in the Võru language. The third principle meant striving to cover all periods of folklore collecting as evenly as possible.

An attempt was made to render the selected texts in as authentic a manner as possible. Still, some lengthy sentences have been divided for the sake of clarity, punctuation marks have been added and misprints corrected. Word-for-word transcriptions of oral speech have undergone a more thorough process of editing. The placenames from Võrumaa have been spelled in the Võru language; in case of parallel names the name forms used on the Estonian basic map have been used. The name forms as they stand in the archival texts and in the speech of today's storytellers have not been changed.

The photos published in the book mostly derive from collecting expeditions undertaken in the present century, as well as from the photographic collections of the Estonian Folklore Archives and the Estonian National Museum.

Local lore is an interdisciplinary field – it is a meeting place of folklore and language, history and religion, combining local, social and natural history with geography and the arts. Therefore every reader of *The Church Found in the Wood* is bound to find an angle of approach most suited to his or her tastes.

Translated by Ene-Reet Soovik

Tammõ-Lauri tamm. ERA, Foto 16101, M. Hiimäe 1997

Registrid

Arhiivilühendid

Eesti ajalooarhiiv

EAA Eesti Ajalooarhiivi kogud

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv

ALS Akadeemilise Loomaarstiteadusliku Seltsi rahvameditsiini kogu
ARS Akadeemilise Rahvaluule Seltsi rahvaluulekogu
E M. J. Eiseni rahvaluulekogu
EFA Eesti folklooriarhiivi kogu
EKRK Tartu Ülikooli eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri kogu ERA-s
ERA Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjaline, helisalvestuste ja fotokogu
ERA, CD Digitaalsalvestused CD-plaatidel
ERA, DF Digitaalfotod
ERA, DH Digitaalsalvestused arvuti kõvakettal
ERA, Foto Mustvalged fotod
ERA, MD Digitaalsalvestused minidiskidel
ERA, VF Värvifotod
ERM Eesti Rahva Muuseumi rahvaluulekogu ERA-s
ES, MT Akadeemilise Emakeele Seltsi murdekogu koopiad ERA-s
H Jakob Hurda rahvaluulekogu
RKM Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna rahvaluulekogu

Eesti Kirjandusmuuseumi kultuurilooline arhiiv

EKLA Eesti Kultuuriloolise Arhiivi kogud

Eesti Rahva Muuseum

ERM Fk Eesti Rahva Muuseumi fotokogu

Tallinna Ülikool

AI Ajaloo Instituudi kogud

Tartu Ülikool

TÜ Tartu Ülikooli Ajaloo- ja arheoloogia instituudi kogud

Rahvaluulekogujad

Aava, Ago 444
Aland, Valli 200
Annom, Eha 187, 189, 195, 199, 202
Antsla KK 5. klass 471
Antsov, Koidula 47

Berg, Elmar 64
Briedis, Lilia 531

Einer, Jaan 437, 473
Einer, Peeter 437, 473
Eisen, Ilmar 220, 225, 226, 238, 248, 252, 253, 271, 272
Eisen, Matthias Johann 1, 56, 68, 324, 331, 333, 334, 436, 446, 450

Haabmets, Thea 266
Hain, Hele 12, 469
Hank, Ülle 361
Hiimäe, Mall 35, 97, 101, 107, 119, 130, 136, 141, 150, 152, 542
Hiimäe, Mari 308, 377, 380–382, 395
Hussar, Leida 10
Hölpus, Heldi 522

Jaska, Richard 22
Jeeger, Edgar 213, 231, 233, 235, 241, 242, 284
Jeret, Anna 14, 23, 521, 533
Juhanson, Jaanika 208, 210, 306, 309, 310, 312, 317, 379
Järv, Risto 390

Kaasik, Elbe 298
Kaasik, Mairi 390
Kala, Helgi 510
Kalkun, Andreas 208, 210, 305, 317, 325, 379
Kallion, Laine 489, 494, 495, 497, 498, 508, 512
Kangro, Bernard 483
Kannukene, Leiti 158
Keem, Hella 314
Kimmel, Georg 166, 191, 192, 207, 287, 320, 322, 386, 451
Kink, Katrina 7, 29, 49, 63, 66, 69, 72, 76, 78, 82, 83, 98, 164, 183, 184, 190, 196, 198, 293, 315, 341, 342, 349, 354, 357, 363, 392, 393, 396, 414, 415, 431,

438–440, 445, 448, 449, 453–457, 459, 462, 467, 470, 472, 475, 507, 535, 537, 544
Kirsenberg, Heino 353, 458, 460, 480, 513
Kirss, Ello 3, 15, 21, 24, 26–28, 37, 38, 46, 48, 53, 54, 57, 84, 102, 103, 106, 111, 114, 122, 124, 131, 170, 173, 174, 178, 180, 205, 206, 214, 216, 221, 222, 224, 229, 230, 236, 243, 244, 251, 256, 258, 259, 263–265, 270, 273, 285, 301, 328, 335, 343, 351, 356, 368–370, 421
Klaar, Feliks 485
Kolga, Kaja 541
Koolmeister, Sirje 55, 397, 400
Kriisa, Alice 105
Kutti, Selma 52
Kõiv, Milvi 6
Kõivupuu, Marju 4, 11
Kõrv, August-Voldemar 163

Ello Kirss (Säärits). ERA, Foto 11899, A. Mikk 1952

Kästik, Helen 16, 31, 316, 362, 364, 365, 371–373,
431, 498, 503, 536, 538

Laanemaa, Kai 385, 394

Latik, Helju 8, 9

Laurits, Elfriide 43, 51, 155

Laurson, Agaate 17, 32, 34, 74, 81, 87, 110, 112, 117,
123, 125, 138, 142, 154, 161, 171, 172, 175, 176, 181,
188, 193, 197, 203, 204, 212, 215, 217–219, 223, 227,
232, 237, 239, 240, 245–247, 249, 250, 254, 255, 257,
261, 262, 268, 269, 277, 281, 283, 288, 289, 291,
292, 294–296, 300, 302–304, 307, 318, 319, 321,
323, 326, 327, 329, 330, 337–340, 345, 346, 348,
358, 359, 367, 374, 378, 384, 387, 389, 403, 407–413,
416, 417, 419, 423–427, 429, 432, 434, 435, 443,
447, 452, 463, 465, 468, 476, 478, 482, 500, 505,
516, 524, 525, 527, 528

Leppik, Helgi 43

Liinamäe pioneerirühm 209, 311

Lillemets, Enn 133

Lindsaar, Tullio 60, 530

Lokk, Toomas 267, 274, 280

Maalik, Alvine 96, 501, 508, 511

Maask, Tõnu 290

Marits, Ebba 65, 492, 493, 515

Meister, Eha 477

Melzar, Halja 59, 344

Metsvahi, Merili 442

Mägi, Kadri 308, 377, 380–382, 395

Märdimäe, Eha 140

Mölder, Ulvi 391

Neevits, Koidula 5

Niin, Ülle 208, 210, 305, 317, 325, 347, 379

Orglaan, Taavi 385, 394

Otsus, Tuuli 133, 532

Paal, Lembit 18, 36, 42, 44, 58, 79, 80, 90, 113, 118,
405

Pallits, Arnold 19, 85, 116, 540

Paltser, Urve 420

Patte, Maimu 461

Pedajas, Liis 404, 502, 526

Peets, Ain 350, 352, 355, 360, 398

Peiker, Leida 99

Puura, Anu 474

Pöldmäe, Jaak 464

Päss, Elmar 504

Raave, Kalev 484

Rannamäe, Kadri 39, 62, 67, 75, 422, 428, 481, 488,
491, 499, 514, 517, 523, 529, 539

Rebane, Elle-Mari 442

Reigo, Arkadi 41, 279, 366, 375, 376, 383, 388

Reisma, Eha 71, 418, 487

Reisma, Malle 479

Reivart, E. 33

Rikmann, Cäccilie 167

Roht, Heidi 534

Roper, Jonathan 390

Salve, Kristi 441

Seen, Gustav 73, 336

Siil, Elfriede 25, 86, 94, 95, 104, 109, 115, 132, 144,
145, 147–149

Siipsen, Märt 506

Soldan, Valve 177, 182, 278

Suurkask, Anton 20, 50, 260, 332, 520

Tamm, Kadri 13, 61, 179, 399, 401, 402

Tampere, Erna 486, 490, 496

Tampere, Herbert 52, 100, 162, 433, 486, 490, 496

Tannenthal, Konstantin 234

Toomeos, Kärri 385, 394

Urvastõ Algkooli VI kl. 2, 45, 70, 77, 126, 127, 135,
139, 143, 156, 157, 160, 165, 519

Valk, Heiki 91, 168, 194, 275, 276

Valk, Ülo 390

Valper, Valdo 7, 16, 29–31, 39, 40, 49, 62, 63, 66, 67,
69, 72, 75, 76, 78, 82, 83, 88, 89, 92, 93, 98, 108,
120, 121, 128, 129, 134, 137, 146, 151, 153, 159, 164,
169, 183–186, 190, 196, 198, 201, 211, 228, 282,
293, 299, 315, 316, 341, 342, 349, 354, 357, 362–365,
371–373, 392, 393, 396, 414, 415, 422, 428, 431,
438–440, 445, 448, 449, 453–457, 459, 462, 467,
470, 472, 475, 481, 488, 491, 498, 499, 503, 507, 514,
517, 518, 523, 529, 535–539, 543, 544

Varik, H. 286

Vill, Ivi 466

Visnapuu, Valli 297, 313

Vohu, Edith 208, 210, 306, 309, 310, 312, 317, 379

Voolaine, Paulopriit 406

Kohanimeloend

Kohanimele järgnevad leheküljenumbriid, kui kohta on mainitud raamatu sissejuhatavas osas. Paksus kirjas on esile tõstetud pärimustekstide numbrid. Paralleelnimed on toodud juhul, kui nad asuvad põhinimest tähestikuliselt kaugel. Arvestatud pole pildiallkirju ja pärimuspalade kogumisandmeis esinevaid kohanimesid.

Aadõ t (Urvastõ k) 73
Aladi oja, vt Lambahanna oja
Aladi t (Andsu k) 480
Ala-Jakapi t (Jakapi k) 365, 373
Ala-Kaossõ t (Kassilaanõ k) 504
Ala-Kõlli t (Kerikukülä) 92, 93
Alakõrdsi mägi 25
Alakõrts 28, 79, 517, 518, 521
Alapõdra t (Alapõdra k) 297
Alevijärv (Otepää khk) 17
Andre t (Varõssõ k) 283
Anieri kõver 33
Anna kirik (Anna khk) 25

Hauka (Antsla) alev, pritsimeeste seltsimaja. ERM Fk 667:57

Annussõ t (Kahru k) 199
Annõ mõis (Koigu v) 6, 28 / 100
Annõ mõis (Sõmmõrpalo v) 28 / 219, 254, 255, 258
Annõ mõis (Vana-Antsla v) 429, 430, 438
Annõniit 312
Antsla külanõukogu 444
Antsla I (= Antsla alev, Hauka alev, Sikasällä alev) 13, 19, 24 / 12, 67, 74, 75, 98, 146, 153, 441, 444, 465, 468–471, 474, 517
Antsla palvemaja 428
Antsla Põllumajanduse tehnikum 397, 399
Antsla tee 522
Antsla-Võru maantee 444
Antumägi 391
Armukuusk 495
Armuoorg (= Ulkõaorg) 22 / 13, 40, 86
Baltimaad 31
Boossõ mõis 28 / 424

